

İSLAM MEDENİYETİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Journal of Islamic Civilization Studies

e-ISSN: 2149-0872

Cilt/Volume 8 - Sayı/Issue 2 - Aralık/December 2023; 338-372

Fıkıh Tarihi Yazımında Dönemlendirme Arayışı: Hudarî ve Kâmil

Miras Merkezinde İki Tasavvur

The Search of Periodization in the Writing of the History of Fiqh: Two Conceptions

Centered on Hudarî and Kâmil Miras

Münir Yaşar KAYA

Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Assoc. Prof., University of Afyon Kocatepe, Faculty of
Fakültesi, İslam Hukuku Anabilim Dalı. Theology, Department of Islamic Law

munirkaya@aku.edu.tr Orcid: 0000-0002-7089-5634

Makale Bilgisi / Article Information

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received

07.10.2023

Kabul Tarihi / Accepted

23.12.2023

Atıf/Cite: Kaya, Münir Yaşar. "Fıkıh Tarihi Yazımında Dönemlendirme Arayışı: Hudarî ve Kâmil Miras Merkezinde İki Tasavvur". İslam Medeniyeti Araştırmaları Dergisi 8/2 (2023), 338-372.
<https://doi.org/10.20486/imad.1372790>

Etik Beyanı/Ethical Statement: En az iki hakem tarafından değerlendirilmiş ve iThenticate ile %15'ten az benzerlik oranına sahip olduğu belgelenmiştir./Reviewed by at least two referees and iThenticate documented that the rate of similarity to another texts did not pass 15%.

Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı ile lisanslanmıştır.
Licensed Under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Öz

Fıkıh tarihi modern dönemde disiplinlerin ayrışması ile tarih biliminin altında ilmî tarih anlayışı neticesinde ortaya çıkan bir ilimdir. Batıda aynı dönemlerde gelişen hukuk tarihi anlayışının İslâm hukuk sistemindeki karşılığıdır. 19. yüzyıldan itibaren gelişmeye başlayan bu ilme dair ilk eserlerde içeriğe ilişkin iki farklı yöntemin kullanıldığı görülmektedir. Kullanılan yöntemlerden biri kaynaklara dönüş metodu olarak isimlendirilebilecek yöntemdir. İctihat-taklit anlayışında hareket eden bu yönetime göre fıkıh tarihi doğma, kurulma, gelişme, duraklama ve gerileme gibi dönemlere ayrılmaktadır. Bu yöntemle yazılan ilk eser Hudarî Bey tarafından kaleme alınan *Târîhu't-teşrîi'l-İslâmî*'dir. Hudarî Bey'den sonra yazılan fıkıh tarihi eserlerinin çoğunluğu da bu yöntemi kullanmıştır. Fıkıh tarihi içeriğinde kullanılan diğer yöntem ise tekemmül metodu ile isimlendirilmektedir. Bu yönetime göre fikhin kuruluş, gelişme ve kurumsallaşma dönemleri bulunmaktadır. Bu yönetime dair kaleme alınan ilk fıkıh tarihi eseri olan Kâmil Miras'ın *Târîh-i İlm-i Fıkh* adlı eseri aynı zamanda ilmî disiplin olarak yazılmış ilk fıkıh tarihi eseridir. Günümüze kadar bu yöntemle yazılan eser sayısı çok az olsa da son yıllarda bu yöntemin daha makul olduğu fikri benimsenmeye başlamıştır. Çalışma fıkıh tarihinin bir ilim dalı olarak yazılmış olan ilk eseri ve yazılma metodunun diğer metot ile benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Öte yandan son yıllarda fıkıh tarihinde yeni bir dönemlendirme gerektiğine dair düşünceye bir katkı sağlanması hedeflenmektedir. Bu anlamda kanaatimizce tekemmül metodu fıkıh tarihini yeniden dönemlendirme konusunda başlangıç noktası oluşturabilecek bir potansiyele sahiptir. *Târîh-i İlm-i Fıkh* bunun ilk örneği olması bakımından literatürde oldukça önemli bir konumdur.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Tarihi, Dönemlendirme, Kâmil Miras, Târîh-i İlm-i Fıkh.

Abstract

The history of Islamic jurisprudence (fiqh) is an academic discipline that emerged in the modern period due to the differentiation of disciplines and the scientific historical approach underlying the field of history. It finds its counterpart in the Western understanding of legal history that developed during the same era. The initial works on this discipline, which began to develop from the 19th century onwards, reveal the use of two different methods in terms of content. One of the employed methods can be designated as the method of returning to sources. Operating within the framework of the interpretation and imitation (ijtihād-taqlid) approach, this method divides the history of jurisprudence into periods such as inception, establishment, development, stagnation, and decline. The first work written using this method is "Tārîhu't-teşrîi'l-İslâmî", authored by Hudarî Bey. Subsequently, the majority of works on the history of jurisprudence also adopted this method. Another method used in the content of the history of jurisprudence is termed the method of perfection. According to this approach, there are stages in the establishment, development, and institutionalization of jurisprudence. The first work on the history of jurisprudence written in accordance with this method is "Târîh-i İlm-i Fıkh" by Kâmil Miras. This work is not only the first historical account of Islamic jurisprudence but also serves as the first scholarly discipline-specific history of jurisprudence. While the number of works written with the method of perfection is limited, in recent years, there has been a growing acceptance of the idea that this method is more reasonable. This study aims to present the first work and its methodology in the context of the history of jurisprudence, highlighting both similarities and differences with the source-returning method. Furthermore, it seeks to contribute to the recent discussions on the need for a new periodization in the history of jurisprudence. In this regard, we believe that the method of perfection has the potential to serve as a starting point for reperiodizing the history of jurisprudence, with "Târîh-i İlm-i Fıkh" holding a significant position as its pioneering example in the literature.

Keywords: Fiqh, History of Fiqh, Periodization, Kâmil Miras, Târîh-i İlm-i Fıkh.

Giriş

Modern dönemde bir ilim dalı hâlini almış olan hukuk tarihi branşının ilmî bir disiplin olma sürecinin, çok uzun bir zaman dilimine dayanmadığı kabul edilmektedir. Batıda hukuk tarihine yönelik disiplinler açıdan ilk çalışmalar 19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlamaktadır. İlk olarak Alman Roma hukukçusu Savigny (ö. 1861) tarafından ileri sürülen tarihsel hukuk ekolünün çabalarıyla başlayan hukuk tarihini bir disiplin olarak yerleştirme fikri,¹ İslâm dünyasında da aynı dönemlerde kendisini göstermiş ve 20. yüzyılın başlarından itibaren ayrı bir ilim dalı olarak modern ilmî hayatta yerini bulmuştur. Bu ekolün yansıması olarak genel hukuk tarihinden ziyade özel/millî sayılabilecek hukuk tarihi yazımının revaç bulduğu söylenebilir. Özellikle Batı'da ortaya çıkan bu anlayış Savigny'nin bir Roma hukukçusu olmasının ve Avrupa'nın siyasi tarih olarak kendisini Roma İmparatorluğu'na dayandırmasının etkisiyle Batı'nın kendisini Roma hukukuna adapte etmesine ve hukuk tarihini Roma hukuk tarihi olarak dillendirmesine sebep olmuştur. Buna karşın İslâm dünyası bu kapsamda kendi hukuk sisteminin tarihini yazma işine koyularak fıkıh tarihini yazma çabasına girişmiştir.

Modern dönemde ilmî bir disiplin olarak kendisine yeni yer bulmuş olsa da İslâmî literatüre bakıldığında hukuk tarihi alanı Müslüman toplumlara çok da yabancı değildir. Klasik literatürde bulunan tabakât ve terâcim kitapları, bu alana dair İslâmî literatürde yazılmış en kapsamlı ve geniş literatürü barındırmaktadır. Bu eserler müstakil olarak ilim sahiplerinin isimlerini zikretmekte, yaşam hikayelerinden ve o ilme dair görüş ve fikirlerinden bahsetmektedir. Bu sebeple modern anlamda özel ilim tarihi yazma işi çok daha eski tarihlere milatlanabilir. Bu durum fıkıh başta olmak üzere İslâmî ilimlerin her bir alanı için geçerlidir.

Öte yandan Savigny tarafından hukuk alanı özelinde gerçekleştirilmeye çalışılan ilmî disiplin oluşturma çalışmasındaki amaç, o ilme ait tarihte köşe taşı konumundaki kişilerin görüşlerinin ve devletlerin uygulamalarının ilkesel hâlde modern çağa aktarılmasıdır. Hukuk tarihi anlatılarında Roma hukukuna ait kişi, kurum ve uygulanış biçimine dair tarihsel bir anlatımdan ziyade bu amacın ön planda tutulduğu ve asıl gerçekleştirilmesi arzulan şey olduğu söylenebilir. İslâmî literatüre bakıldığında Savigny tarafından amaçlanan şeyin literatürün oluşmaya başlamasından itibaren sürekli uygulanageldiği görülmektedir. Hatta sadece İslâm'a ait hukuk alanı olan fıkıh özelinde değil İslâmî ilimlerin bütün alanlarında bu anlayış hassasiyetle uygulanagelmiştir. İslâmî literatürde yazılmış bulunan eserlerin hemen hepsinin içeriği,

¹ Savigny ve tarihsel hukuk anlayışı hakkında detaylı bilgi için bk. Kasım Akbaş, "Friedrich Carl Von Savigny: Tarihsel Hukuk Okulu Geleneği", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 74/1 (Kasım 2016), 53-72.

o alana dair ön plana çıkmış şahsiyetlerin görüşleri ve bu görüşlerin dayandığı ilkelerin aktarılmasına dayanmaktadır. Bu anlamda klasik İslâmî literatürün Savigny'den çok daha önce onun savunduğu tarzda bir ilmî disiplini tüm alanlarda işlediğini söylemek mümkün olmaktadır.

Hukuk tarihi ilminin başlangıç noktasının 19. yüzyıl sonları olduğu tezinden hareketle İslâm dünyasında -İslâm dünyasının o dönemdeki temsilcisi olan Osmanlı ve Mısır'da- ilmî disiplin olarak fıkıh tarihi yazımının 20. yüzyıl başlarında ortaya çıktığı söylenebilir. II. Meşrutiyetle birlikte başlayan batılılaşma hareketleri her alanda olduğu gibi yüksek öğrenim alanında da kendisini göstermiş ve Batı tarzı ilim ve eğitim anlayışı çerçevesinde modern üniversitelerin İslâm dünyasındaki ilk örnekleri kurulmuştur. Burada okutulan derslere ait konular bu anlayışa uygun olarak Batı üslûbuna dayalı hâle getirilmiştir. Fakat İslâm dünyasının toplumsal olarak Roma'dan ayrı, hatta onu dünya sahnesinden kaldıran bir toplum olmasından hareketle kendi hukuk tarihini yazma gerekliliğinde hemfikir olunmuştur. Fıkıh tarihi alanına dair eserlerin ilk örnekleri bu vesile ile ortaya çıkmıştır.

Batıda hukuk tarihi yazımı, değinildiği üzere, yeni oluşan Avrupa hukukunun dayanak noktası kabul ettiği Roma hukukunun ilkelerine güncel uygulanabilirlik alanı oluşturabilmeyi amaçlar. Osmanlı'da ise fıkıh tarihi yazımında iki farklı saikin bulunduğu görülmektedir. Birinci saik Batı'daki amaca benzer biçimde ara dönemin atlanarak asr-ı saadete dönme ve orada bulunan ilkelerin güncel çekilebilmesidir. İkinci saik fıkıhın ortaya çıkış anından itibaren her geçen dönemde daha da kurumsallaşan bir yapı arz ettiğinin ortaya konulmasıdır. Fıkıh tarihin yazılma gayesinde ortaya çıkan bu iki farklı amaç, eserlerin iki farklı metotla kaleme alınmasını sağlamıştır. Bu iki farklı metodu adlandırmak gerekirse birincisine İsmail Kara'dan mülhem olarak *kaynaklara dönüş*,² ikincisine ise *tekemmül* metodu adı verilebilir.

İnsan ömründen hareketle fıkıh tarihini dönemlendiren ve ictihad-taklit ekseninde fıkıh tarihini yazan metodun kaynaklara dönüş olarak isimlendirilmesinin sebebi hicri dördüncü asırdan sonraki dönemi taklit dönemi olarak kabul etmesidir. Dolayısıyla bu dönem içerisinde fikhî açıdan herhangi bir ilerleme kaydedilmemiş aksine yeni meselelere çözüm üretilmediği için gerileme başlamıştır. Bu sebeple yapılması gereken, ictihad anlayışının hâkim olduğu ilk asırlara dönmek ve buradaki kaynaklardan hareketle tekrar ictihad mekanizmasını çalıştırmaktır.

Diğer anlayışı tekemmül metodu olarak isimlendirmemizin sebebi fıkıhın gelişim sürecinin belli bir sistematik içerisinde gelişerek anlatılmasıdır. Bu anlamda hüküm çıkartmada kullanılan usûl yöntemleri ilk asırlardan itibaren kullanılmış ve kaynaklara

² İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi", *Türklük Araştırmaları Dergisi* 11 (2002), 50-52.

bu yöntemler ile müracaat edilmiştir. Bu yöntemler ise mezhepler ile birlikte yazılı biçime ve sistematik hale bürünerek tekemmül etmiştir.

Osmanlı'nın son dönemi ve özellikle Cumhuriyet'te var olan batılılaşma anlayışının her alandaki baskın karakteri, fıkıh tarihi eserlerinde de batı etkisini ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla kaynaklara dönüş metodunun ilk andan itibaren fıkıh tarihi eserlerinde kullanıldığı söylenebilir. Öte yandan tekemmül metodu gerektiği kadar kullanılmamış ve neredeyse yok kabul edilmiştir. Halbuki fıkıh tarihine ilişkin yazılmış bilenen ilk eserin Kâmil Miras tarafından bu metotla yazıldığı söylenebilir. Çalışma, bahsi geçen sebeplerden dolayı Kâmil Miras'ın *Târîh-i İlm-i Fıkh* adlı eserini ve yazıldığı tekemmül metodunu tanıtmayı ve kaynaklara dönüş metodu ile karşılaştırmada bulunmayı amaçlamaktadır. Ayrıca metot farklılıklarının tarihsel açıdan fikrî altyapı inşasında etkisine ilişkin değerlendirmelerde bulunmayı ve sorgulamaya vesile olmayı hedeflemektedir.

1. Fıkıh Tarihi Yazımının İlk Örnekleri: Biyografiler

Fıkıh tarihi yazımı her ne kadar batıdaki hukuk tarihi anlayışından hareketle modernleşme sürecine ait bir ilim dalı olarak gözükse de klasik İslâmi literatürde bu alana dair çeşitli örneklerle rastlamak mümkündür. Modern literatürde ictihad tarihi anlamına gelecek fıkıh tarihi yazımı mutlak kabul edilmediğinde ictihadı gerçekleştiren kişileri ve bu kişilerin temsil ettiği hükme ulaşma metotlarını ele alan sayısız kaynaktan söz edilebilecektir. Bu açıdan bakıldığında fıkıh tarihi literatürünü 19. yüzyıldan çok daha eski tarihlere götürmek mümkündür. Bahsi geçen literatüre dahil olabilecek en önemli eserlerin ise İslâmi ilimler literatüründe başlı başına bir yer teşkil eden biyografi yazımı olduğu söylenebilir.

Genel anlamıyla insan hayatının yazımı şeklinde ifade edilebilecek biyografi eserleri, terimsel olarak önemli insanların hayatını kaleme alan eserler olarak nitelendirilmektedir. Bu kapsamda biyografi adıyla modern dönemde ortaya çıkmış olsa da önemli insanların hayatlarını konu edinen eserlerin İslâm literatüründe oldukça fazla yer teşkil ettiği görülmektedir. Bu minvalde biyografi derlemelerine ait müstakil bir literatür bulunmaktadır.³

Klasik literatürdeki biyografi derlemelerinin belli ilim dallarına mahsus şekilde yazılması da söz konusu olmuştur. Buna bağlı olarak fıkıh ilmine ve bu ilim alanında şöhret bulmuş kişilere dair yazılan biyografi eserlerinin fıkıh tarihine dair klasik literatürde yazılmış ilk eserler olarak zikredilmesi mümkün olmaktadır. Bu tür eserler fıkıh alanında uzmanlaşmış kişilerin hayatlarını merkeze alarak fıkıh ilminin bahsi geçen dönemdeki durumunu da açıklaması bakımından fıkıh tarihi ile ilişkilendirilebilir.

³ Huzeyfe Çeker, *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018), 17-18.

Dolayısıyla genel anlamda şahıs merkezli bir fıkıh tarihi okumasının klasik literatürde revaçta olduğu zikredilebilir.

Klasik literatürde fıkıh tarihi ile ilişkilendirilecek eserler arasında en önemli türü tabakât türünde yazılmış eserler oluşturmaktadır. Bu türden yazılmış eserler her alanda olduğu gibi konumuz özelinde fıkıh alanına dair çalışmalarda bulunan ve bu ilme katkı sağlayan isimlerin ortak olarak derlendiği eserlerdir. Tabakât türü eserlerin genel özelliği belli bir nesil ya da dönemde yaşayan kişileri gruplayarak ayırmasıdır. Dolayısıyla nesil anlayışından hareketle bir dönemlendirme sistemi içermektedir. Biyografisi yazılan kişilerin dönemlerini tabakalara ayırma konusunda dikkat edilen düstur ise Hz. Muhammed'in (s.a.s.) insanların en hayırlılarının kendi döneminde yaşayanlar ardından onlardan sonra gelenler ve ondan sonra gelenler olduğuna yönelik rivayettir.⁴ Bu düsturdan hareketle fikha dair klasik dönem tabakât eserlerinde fıkıh tarihi dönemlendirmesi söz konusudur.

Klasik literatürde fıkıh tarihine ilişkin özellikle Osmanlı döneminden itibaren farklı bir dönemlendirme anlayışının benimsendiği de görülmektedir. İlk olarak Kemâlpaşazâde tarafından ele alınan bu tabakalandırma fıkıh tarihinin hadiste bahsedilen dönemlerden sonraki dönemleri için kullanılan bir dönemlendirme değildir. Buna göre kişilerin hükümlere ulaşmadaki yetkinliğine göre derecelendirme yapılmakta ve fakihler belli bir döneme göre değil istinbat seviyesine göre gruplandırılmaktadır.⁵

Fıkıh tarihi özelinde değerlendirildiğinde Kemâlpaşazâde'nin *Tabakâtü'l-fukahâ*'sının biyografik bir eserden çok müstakil bir fıkıh tarihi dönemlendirmesi içerdiğini söylemek mümkündür. Kemâlpaşazâde'nin bahsi geçen eseri günceldeki anlamıyla tam bir fıkıh tarihi eseri olmasa da fakihlerin tasnifi üzerinden bir fıkıh tarihi sistematiği mahiyetinde değerlendirilebilir. Bu sistematiğe göre mezheplerin oluşmasına kadar geçen süre içerisinde, modern dönem fıkıh tarihi yazımında da değinildiği üzere, mutlak anlamda bir ictihad söz konusudur. Mezheplerin teşekkülünden sonra ictihad sistematiği kurumsallaşmış ve bu kurumsallık içerisinde gerektiği ve ihtiyaç duyulduğu ölçüde ictihad faaliyeti sürdürülmeye devam etmiştir. Böylece zamansal ve mekânsal değişimler neticesinde aynı usûle ve sisteme bağlı kalınarak ihtiyaç duyulan meselelere ilişkin yeni hükümler uygulama alanı bulamayan

⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'u's-şâhîh*, nşr. Muhammed Zühreir b. Nasr (İstanbul: y.y., 1422/2001), "Şehâdât", 9; "Fedâilü's-Sahâbe", 1; "Rikâk", 7; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî, *Sahîh-i Müslim* (Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2006), "Fedâilü's-Sahâbe", 212.

⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. Hasan Özer, "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 353-374.

eski hükümlerle değiştirilebilmiştir. Kurulmuş olan mezhep ve usûl sistematiği bu sayede sürekliliğini koruyarak zamanın ve mekânın değişimine ayak uydurabilmiştir.⁶

Kemâlpaşazâde bu usûl içerisinde fıkıh tarihine ilişkin tasnifini ictihaddan taklide doğru bir hiyerarşi içerisinde fakihleri tabakalara ayırarak yapmaktadır. Kemâlpaşazâde'nin yedi tabakaya ayırdığı fukahanın ilk tabakasinda mutlak müctehidler bulunmaktadır.

Dinde müctehid olarak adlandırdığı bu sınıfı mezhep kurucuları oluşturur. Bu kişiler kendi fıkıh anlayışlarına yönelik bir usûl geliştirmekte ve bu usûlden hareketle doğrudan Kitap, Sünnet, icmâ ve kıyas gibi delillerden fûrûa ilişkin hükümlere ulaşmakta ve ilkeler çıkarmaktadır.

Mezhepte müctehid olarak vasıflandırdığı ikinci kademe fakihler ise yetkinlik bakımından dinde müctehid seviyesinde olmasına karşın yeni bir usûl geliştirmeyen ve mutlak müctehid tarafından geliştirilmiş usûl ve kaidelerden hareketle delilleri yorumlayıp fûrû hükümlere ulaşabilen kimselerdir.

Meselede müctehid olarak adlandırdığı üçüncü tabaka fakihler yine mutlak müctehidin usûlüne göre hareket etmekte ve onun fûrû meselelerde verdiği hükümlerde herhangi bir değişikliğe gitmeyen kimselerdir. Ancak herhangi bir sebep dolayısıyla mutlak müctehid ya da mezhepte müctehid tarafından hüküm tespit edilmemiş bir meselede aynı usûlü kullanarak hükme ulaşma kabiliyetine sahiptirler. Dolayısıyla bu gruptaki fakihler hüküm bulunmayan bir meselede aynı usûl ve kâideleri kullanarak mutlak müctehidin hangi hükme ulaşacağını tahmin edebilmekte ve o hüküm ilan edebilmektedir.

Tahrîc ehli olarak vasıflandırılan dördüncü tabaka fakihler müctehidden ziyade mukallitler arasında sayılır. Dolayısıyla bu kişiler mutlak müctehidin belirlediği usûlden hareketle yeni meselelere hüküm vermezler fakat mutlak müctehidin usûlüne olan vukûfiyetleri ve kaynaklar konusundaki derinleşmiş bilgileri sayesinde müctehidlerden nakledilen farklı nakilleri veya mücmel sözleri şerh edebilme, iki duruma ihtimalli bulunan hükümleri benzer hükümlerden hareketle açıklayabilme kabiliyetine sahiptirler.

Mukallitlerden sayılan diğer tabaka Kemâlpaşazâde'ye göre tercih ehli fakihlerdir. Müctehidlerden aktarılan farklı görüşler arasından hangisinin güncel yaşantıda daha uygun olacağını, sahih olan görüşün hangisi olabileceğini tespit kabiliyetine sahiptirler.

⁶ Kemâlpaşazâde tasnifi üzerinden mezhep sistemi içerisinde kalınarak hükümlerin sürekliliğinin sağlanabilmesi hakkındaki detaylı bir analiz için bk. Mustafa Ateş, "Taklid-İctihad Kavramları Bağlamında İbn Âbidîn'in Tabakâtü'l-Fukahâ'ya Dair Özgün Yaklaşımı", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 547-570.

Temyiz ehli olarak nitelediği diğer tabaka fakihler müctehidlerden gelen iki kuvvetli görüş arasında daha kuvvetli olanını seçebilme ya da görüşün müctehide olan aidiyetini tespit edebilme salahiyetine sahiptirler. Dolayısıyla onlar *nâdiru'r-rivâye* veya *zâhiru'r-rivâye* olan görüşleri açıklayabilirler.

Kemâlpaşazâde'nin son olarak zikrettiği tabakada mahza mukallitler bulunmaktadır. Bu kişiler yukarıdaki tabakalardan hiçbirinde kendisine yer bulamayanlardır. Bu sebeple yukarıda zikredilen fakihler tarafından açıklanan ve güncelde uygulanması gerektiği belirtilen hükümleri bilen kimseler olarak belirtilir.⁷

Kemâlpaşazâde tarafından ilk defa ortaya atılan bu tasnif, kendisinden sonraki birçok müellif tarafından zikredilmiş ve mezhep içinde kalarak ictihadın ne şekilde yapıldığı ve hükümlerin sürekliliğinin nasıl sağlandığına ilişkin bir çerçeve niteliği kazanmıştır. Bununla beraber farklı derecelerde bulunan fukahanın isimlerinin ve eserlerinin zikredilmesi, fıkıhın ilk andan günümüze kadar hangi süreç ve aşamalardan geçtiğine dair bilgilerin de aktarılmasını sağlamıştır. Bu anlamda Kemâlpaşazâde'nin fukaha tasnifinin klasik literatürde fıkıh tarihi anlayışına örnek olması bakımından dikkate şayandır.

Klasik literatürde fıkıh tarihi ile ilişkilendirilebilecek *tabakât* türü eserler dışında farklı türden eserler de bulunmaktadır. Bu kapsamda sadece fukahanın özgeçmişlerini bir özet halinde sunmayı amaçlayan *terâcim* türü eserler, yine fazilet ve ilmî derecelerini anlatan *fedâil* ve *menâkıb*lar, kişiler ve mekânlar hakkında rivayetlerin derlendiği *ahbâr* türü eserler ve vefat tarihleri ile birlikte dönemin yaşantısına dair bilgiler sunan *vefeyât* türü eserler klasik literatürde fıkıh tarihi ile ilişkilendirilebilecek eserler arasında zikredilebilir.⁸

Sonuç olarak fıkıh tarihi açısından klasik literatür incelendiğinde bugün kullanılan anlamda bir fıkıh tarihi eserine rastlanmamakla birlikte fıkıh tarihi kapsamında değerlendirilebilecek birçok türde eserin bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle fıkıh tarihi alanının resmî olarak bir ilim hüviyetine büründüğü 19. yüzyıldan çok daha önce Müslüman entelektüellerin zihninde fıkıhla ilişkin bir tarih bilincinin var olduğu ve bu minvalde eserlerin kaleme alındığı söylenebilir.

2. İctihat Merkezli Fıkıh Tarihi Yazımı: Kaynaklara Dönüş Metodu

19. yüzyıldan itibaren batıda yaşanan hukuk tarihi ekolüne ilişkin gelişmelerin İslâm dünyasına da tesir ettiği ve benzer biçimde fıkıh tarihinin bir ilim olarak ele alınması fikrinin benimsendiği görülmektedir. Ancak bu yüzyılda İslâm dünyasının

⁷ Hüseyin Okur, "Şeyhülislâm İbn Kemâl'in Fukaha Tabakâtı Tasnifine Yöneltilen Eleştiriler ile Bu Tasnifin Düzenlenmesine İlişkin Bir Etüt", 4. Uluslararası Bilimsel Çalışmalar Kongresi, ed. Seraceddin Levent Zorluoğlu - Parisa Göker (Elazığ: Asos Yayınevi, 2020), 83-84.

⁸ Bahsi geçen eser türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Çeker, *Biyografi Geleneği*, 15-34.

içinde bulunduğu karışıklıklar ve batı karşısında siyasi açıdan yaşanan gerileme neticesinde ortaya çıkan fikrî anlayış fıkıh tarihi yazımında da kendisini göstermiştir. Buna göre İslâm dünyası ictihad kapısının kapanması ve mezhep taassubu fikrinin benimsenmesi ile durağanlaşarak zamanın gelişmelerine ayak uyduramamıştır. Halbuki İslâm'ın kurallarının kıyamete kadar geçerliliğini koruması ve güncelliğini kaybetmemesi gerekir. Zamanın şartlarına göre hükümlerdeki güncelliğin korunabilmesi ise ancak ictihadın sürekliliği ile mümkün olabilir. Dolayısıyla ictihad kapısının kapandığı fikrini benimsemek bu sürekliliğe engel olmakta ve Müslümanların yaşanan gelişmelerden uzak kalmasına sebep olmaktadır. Bu da İslâm dünyasının Batı karşısında gerilemesini ortaya çıkarmıştır. Yapılması gereken İslâm'ın asr-ı saadetteki orijinal halinin benimsenmesi ve ictihad fikrinin yeniden canlandırılmasıdır. Çünkü bugüne kadar Müslümanların İslâm'ı yaşama biçimi yani tarihi oluşturan süreç geri kalmanın ve mağlubiyetin sebebidir. Bu kapsamda Müslümanların mezhep taassubundan kurtulması ve güncel problemlere İslâm'ın en doğru biçimde yaşandığı asr-ı saadetteki anlayışla çözüm bulması gerekir.⁹

Bu anlayış beraberinde “*kaynaklara dönüş*”¹⁰ fikriyle fıkıh tarihi okuması yapmayı getirmiştir. İctihat-taklit kavramı çerçevesinde iki zıt dönemi ifade edecek biçimde bir tarih telakkisi oluşturulmuştur. Buna göre ilk dört asrı kapsayan ve mutlak ictihadın söz konusu olduğu dönemler İslâm'ın parlak dönemi olarak ele alınırken sonrasında yaşanan dönem taklit dönemi adıyla yerilmekte Müslümanların geri kalmasına sebep olduğuna işaret edilmektedir. Bu anlayışla Klasik literatür içerisinde zikredilen tabakât, terâcim vb. eserler bu anlayışın kaynaklarını oluşturmakla beraber tarih telakkisi farklı biçimde tezahür etmiştir.¹¹

Kaynaklara dönüş metodu şeklinde ifade edilebilecek bu metodun, günümüze kadar yazılan az sayıdaki fıkıh tarihi eserlerinde genellikle benimsendiği söylenebilir. Değindiği üzere mutlak ictihadın gerçekleştiği hicri ilk dört asra ilkesel manada dönüşü benimsemektedir. Bu durumun Roma hukukuna benzer bir dönüş gerçekleştirmeyi amaçlayan Batı'nın tavrıyla örtüştüğü söylenebilir. Ancak fıkıhın mevcut durumunun Batı hukuk sisteminden farklı yapısının farklı saikler nedeniyle gözden kaçırılması yaklaşık bin yıla dayanan birikimin taklit nitelendirilmesi ile yok sayılmasına ve fıkıh tarihindeki katkısının dikkate alınmamasına neden olmuştur.

⁹ Kara, “Tarih ve Hurafe”, 37.

¹⁰ “Kaynaklara dönüş” kavramı ile hangi anlamın kastedildiğine yönelik ayrıntılı bilgi için bk. Kara, “Tarih ve Hurafe” 50-52.

¹¹ Sami Erdem, “Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 86-88.

Batı'nın siyaseten, ilmen ve hukuken 18. yüzyıldan itibaren kendi benliğini oluşturan bir toplum hüviyetinde olduğu aşikârdır. Bu tarihten öncesi Roma İmparatorluğu zamanına kadar kendileri açısından karanlık bir çağ mesabesinde. Bu sebeple karanlık çağı atlayarak tarihî süreçte fikrî ve siyasi mecrada kendilerini zirvede konumlandıkları bir dönem ile bağlantı kurmaları anlaşılabilir bir gayedir. Fakat aynı dönemlere bakıldığında benzer durumun İslâm toplumları için geçerli olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Batı için karanlık sayılan dönemin İslâm toplumlarının ilmi, siyasi ve hukuki açıdan yerleşik bir düzene sahip olduğu bir döneme tesadüf ettiği aşikâr olan bir diğer durumdur. Fıkıh tarihinin Batı'daki benzerlerinden hareketle ara dönemin atlanarak ve yok sayılarak yazılması, yüzyıllar boyu kesintiye uğramaksızın üzerine katarak gelen ve ilkesel olarak yerleşmiş olan hukuk müktesebatının silinip atılmasına neden olmuştur.¹² Asr-ı saadete dönüş teorik açıdan kulağa kabul edilebilir gelse de bu durum dolaylı bir şekilde Batı'nın kendi iç dinamikleri nedeniyle yaşadığı buhranların İslâm toplumunda da yaşandığını kabul etmek anlamına gelecektir. Kaynaklara dönüş anlayışı ile yazılmış olan fıkıh tarihi eserleriyle -hâlis niyetli olduğu kabul edilse de- her dönemde üzerine bir şeyler katarak gelişen ve sistematik hale gelen bir müesseseden vazgeçilerek bu birikimi yeniden kurmaya çalışmak gibi gerek olmayan bir çaba içerisine girilmesine neden olduğu söylenebilecektir.

İslâm dünyasında yazılan fıkıh tarihine dair eserlerin birçoğunun zikri geçen kaynaklara dönüş metoduyla yazıldığı söylenebilir. Bu eserlerin ortak özelliği taklit dönemi olarak nitelenen hicri dördüncü asırdan günümüze kadar geçen süreçte fıkıhın gerileme devri yaşadığının vurgulanmasıdır. Bu dönemde taklit ruhunun ictihadı köreltmüş olması yeni ortaya çıkan meselelere çözüm üretilmemesinin nedenidir. Dolayısıyla çözümsüz bırakılan toplumsal meseleler terakkiye ve gelişmeye engel olmuştur. Böylece Batı dünyası kendi meselelerine hukuki çözümler sağlamayı başardığı için toplum olarak ilerlemeyi de başarmıştır. İslâm toplumlarının yapması gereken budur. Taklit ruhunun hüküm sürdüğü asırların Müslümanların gerilemesine sebep olmasından dolayı yeniden yükselişe geçmenin yolu fıkıhın zirvede olduğu ilk üç asır anlayışının güncellenebilmesinden geçer. Bu döneme bakıldığında Müslümanları zirveye taşıyanın özgür şekilde yapılan ictihad olduğu görülecektir. Dolayısıyla Müslüman ancak bu ictihad anlayışını topluma yerleştirebilir ve uygulayabilirse yaşadığı buhrandan kurtularak yeniden İslâm'ın yücelmesini sağlayabilecektir. Taklit zihniyeti Müslümanların olduğu yerde saymasına sebep olmuş kendisini geliştirmesine engel olmuştur. Bu anlayıştan neşet eden mezhep taassubu sebebiyle de Müslümanlar arasında fitne vaki olmuş ve birbirlerine düşmüşlerdir. Birlik ve düzenin sağlanabilmesi ancak İslâm'ın ilk yıllarındaki anlayışa tekrar sahip olabilmekle mümkündür. Böylece

¹² Kara, "Tarih ve Hurafe", 50.

Müslümanlar Batı'da olduğu gibi ilerleyebilecek ve hayatın yeni şartlarına ayak uydurabilecektir.

Yukarıda zikredildiği biçimde özetlenebilecek bu metoda göre yazılmış fıkıh tarihi eserlerinin bu alandaki eserlerin çoğunluğunu oluşturduğu söylenebilir. Dönemin şartları gereği Müslümanlara ait devletlerin siyaseten çöküşe uğraması ve Müslüman toplumların Batı tahakkümü altında ezilmeye başlaması kurtuluş için bir çare arayan devrin ulemâsının bu fikre sarıldığını göstermektedir. Osmanlı'nın son dönemine tekabül eden bu devirde yazılmış olan fıkıh tarihi eserlerinin çoğunun bu fikri merkeze alarak yazılmış olmasının nedeni bahsi geçen kurtuluş arama çaresi olsa gerektir. Nitekim zikredilen dönemde farklı alanlara dair yazılmış eserlerin hemen tamamında da aynı fikrî tasavvur görülmektedir.¹³

Kanaatimizce konu özelinde bu fikriyatın kendisini gösterdiği kaynaklara dönüş metoduyla yazılmış eserlerin tespit edebildiğimiz kadarıyla fikrî altyapısını oluşturan Şevkânî'nin *Bedrî't-tâlî* eserini ve ardından bu metotla yazılarak şöhret bulan birkaç eserin incelenmesi Kâmil Miras'ın durduğu çizginin anlaşılması için gerekli ve yeterli olacaktır.

2.1. Kaynaklara Dönüş Metodunun Fikrî Altyapısı: Şevkânî ve Bedrî't-Tâlî

Fıkıh tarihi yazımı açısından 19. yüzyıla tarihlendirilen kaynaklara dönüş metodunun daha önceki tarihlerle izdüşümünü görmek mümkündür. Bu kapsamda genel olarak ictihad-taklit ikileminden ve ictihad kapısının kapandığı fikrine ilişkin reddiyeden hareketle fıkıh tarihi okuması yapan bu metodun dayandığı anlayışın tezahürlerini Şah Veliyyullah Dihlevî, Muhammed b. Abdülvehhâb ve Osman b. Fodyo gibi isimlerin görüşlerinde bulmak mümkündür. Bununla birlikte fıkıh tarihi yazımı özelinde bu anlayışın ilk sistematik biçiminin Şevkânî ile ortaya çıktığı söylenebilir.

On sekizinci yüzyılın sonları ve 19. yüzyılın başlarına tekabül eden zaman diliminde Yemen bölgesinde yaşamış olan Şevkânî, ilk etapta Zeydî mezhebine mensup bir fakih iken ictihadın sürekli olması gerektiği fikrinden hareketle bir mezhebe bağlı olmayı kabul etmemiş ve kendisinin mutlak müctehid olduğunu söylemiştir. Bu minvalde Kitap ve Sünnet'ten hükümlere nasıl ulaşılacağını göstermek amacıyla ahkâm hadislerine ilişkin görüşlerini zikrettiği *Neylü'l-evtâr*¹⁴ adlı eseri Şevkânî'nin en önemli eseri kabul edilir. Bunun dışında fûrû meselelere dair hemen her konuda kendisinin

¹³ Farklı alanlara ilişkin bu anlayışta yazılan eserler ve düşünce yapısı hakkında detaylı bilgi için bk. Kara, "Tarih ve Hurafe", 36-54.

¹⁴ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî eş-Şevkânî, *Neylü'l-evtâr min esrâri Münteka'l-ahbâr*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk (Demmâm: Dâru İbnu'l-Cevzî, 2006).

ulaştığı hükümleri derç ettiği *Seylü'l-cerrâr*¹⁵ adıyla bilinen eseri ve fûrû fıkha dair görüşlerinin hangi yönleme dayandığını ortaya koymak ve temellendirmek adına kaleme aldığı *İrşâdü'l-fuhûl*¹⁶ adıyla usûl eseri onu diğer iki önemli eserini oluşturmaktadır. Şevkânî İslâm dünyasında kendisinden sonraki dönemde oldukça rağbet görmüş ve kaynaklara dönüş anlayışını sistematikleştirdiği vecihle müceddid, müctehid gibi ifadelerle anılarak şöhret bulmuştur. İctihat ve tecdit hareketinin öncülerinden olarak Sıddık Hasan Han ve Reşid Rıza gibi birçok isim Şevkânî'nin takipçisi olmuştur. Öte yandan Batı dünyasındaki çalışmalarda da bu anlamda kendisinden övgüyle söz edilmektedir. Bununla birlikte kendisinin döneminde ve sonrasında özellikle ictihad konusundaki görüşleri çok sert şekilde tenkite ve eleştiriye tabi tutulmuştur.¹⁷

Şevkânî fıkıh tarihine ilişkin çerçevesini ilk olarak Kemâlpaşazâde tarafından geliştirilen müctehidler tabakalarına yaptığı eleştiri ile çizmeye başlar. Ona göre müctehid kendisinden önce hiçbir müctehid ya da âlim yokmuş gibi davranan ve nassın sahabede olduğu gibi doğrudan kendisini de muhatap aldığını kabul eden kişidir. Dolayısıyla Kitap ve Sünnet'ten en uygun hükümleri istinbat ederek bir zanna erişmek için çaba sarf eden kişiye müctehid denir. Bu kapsamda incelendiğinde müctehidler aşamalarından ya da diğer bir ifadeyle tabakalarından söz edilemez.¹⁸

Şevkânî'nin anlayışında ictihad bölünemez bir bütündür. Dolayısıyla ictihad edenler arasında mutlak müctehid, mezhepte müctehid, meselede müctehid gibi ayrışma söz konusu olamaz. Onun ictihad anlayışında her Müslümanın ictihad etmesi zorunludur ve farz-ı kifâyedir. Bu sebeple ictihad etmek için gerekli ilmî birikime ulaşmayı herkesin talep etmesi ve bu yolda çaba sarfetmesi gerekir. Herhangi biri tarafından yapılmış olan ictihad bir başkasını bağlamaz, o da kendi ictihadını yapıp meselelere hükmetmesi gerekir.¹⁹ Bu nedenle fıkıh tarihi bağlamında bir sistematikleşmiş bir kurumsal ictihad ya da usûl metodunu benimsememektedir. Ona göre müctehidler tabakası bulunmamakla birlikte ictihad bakımından ilim talebinin

¹⁵ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî eş-Şevkânî, *es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedeffik alâ hadâiki'l-Ezhâr*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2012).

¹⁶ Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî eş-Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*, thk. Ebû Hafs Sâmi el-Arabî (Riyad: Dâru'l-Fazîle, 2000).

¹⁷ Şevkânî'nin belli başlı takipçileri ve tenkitçileri hakkında bk. Faruk Emrah Oruç, *19. Yüzyılda Fikhî Mezheplere Bakış: Şevkânî ve Neylü'l-evtâr Özelinde* (Ankara: Son Çağ Yayınları, 2021), 28-32; Nail Okuyucu, *Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı ve Mezheplere Bakışı* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 42-46.

¹⁸ Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 2/715-716.

¹⁹ Şevkânî'nin ictihad düşüncesi hakkında geniş bilgi için bk. Nail Okuyucu, "Mezhebe Karşı İctihad: Şevkânî'nin İctihad Düşüncesi ve Mezhep Eleştirisi", *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010), 177-211.

ve taliplerinin aşamaları bulunur. Bu aşamalar her ne kadar tam olarak zikretmese de zihnindeki ictihad tabakaları olduğu anlaşılmaktadır.

Şevkânî'nin tasnifinden anlaşıldığına göre en üst tabakada/ilmin zirvesinde mutlak müctehidler bulunur. Bu seviyedekiler elde ettikleri ilimler ve ulaştıkları seviye sayesinde hiçbir aracıya ihtiyaç duymadan doğrudan naslardan hüküm çıkartma ve uygulama salahiyetine sahiptir. Ayrıca diğer seviyede bulunan kişilerin kendilerine müracaat edecekleri ilim sahipleri sınıfına girmektedir. İkinci aşamada *müctehid fi nefsihî* olarak zikredilebilecek kişiler bulunur. Bu kişilerin ulaştıkları seviye mutlak müctehid seviyesine ulaşmaya yeterli olmamakla birlikte kendi kendisine hüküm çıkarmaya yetecek düzeydedir. Dolayısıyla naslardan kendisi için hüküm çıkarabilir fakat kendisine müracaat etmek için gelenlere cevap verecek yetkinliği bulunmaz. Üçüncü ilmî düzeyde bulunanlar *tercih ehli* sınıfındadır. Bunlar kendilerine yetecek seviyede ictihad bilgisine sahip olmadıkları için delillerden hareketle hüküm çıkarmaya asıl itibarıyla ehil değildirler. Bu kişilerin bir mesele ile karşılaştıklarında yapması gereken ilim ehline sormak ve ondan konu ile alakalı delilleri öğrenmektir. Ancak bunlar ilim ehlinin re'yini değil görüşe ulaştığı delilleri öğrenmekle ve o delilin zahiriyle amel etmekle sorumludur. Bu yönüyle taklit ehli değil tercih ehli sayılırlar. Dördüncü aşama ilmî seviyedekiler henüz başlangıç aşamasındakilerdir. Dünyevi maslahat açısından ilim öğrenen fakat ictihadla ilgili herhangi bir düzeyde ilmî bilgiye sahip olmayan *avam* sınıfıdır. Bunların da yapması gereken üçüncü tabakadakiler gibi bir mesele ile karşılaştıklarında ilim ehlinden o meselenin dayandığı delilleri öğrenmek ve bu delile göre hareket etmektir.²⁰

Şevkânî her ne kadar ilim aşaması olarak zikretse de aslında cevabını bulmaya çalıştığı soru, teoride herkesin müctehid olması gerektiği halde pratikte müctehid olmayanların ne yapacaklarıdır. Bu anlamda zorunlu olarak bir ictihad tabakasından bahsetmektedir. Kişi öncelikle mutlak müctehid olmak için çaba sarfetmeli ve bu seviyeye ulaşmaya çalışmalıdır. Ancak bu seviyeye gelemeyenler de kendi içerisinde bir ictihad seviyesinde bulunmakta ve delillerden hareketle hükme ulaşabilmektedir. Dolayısıyla mutlak müctehid olmayanlar zımnen meselede müctehid konumundadır. Karşılaştığı meseleleri kendisi bizzat ya da bir ilim sahibinden delilleri öğrenerek kendi ictihadıyla çözüme kavuşturmalı ve buna göre hareket etmelidir. Bu kişi tüm meselelere çözüm bulacak derecede delillere hâkim olunca mutlak müctehidlik payesine ulaşır. Ancak bu seviyeye ulaşıncaya kadarki konumu meselede müctehid düzeyindedir. Bu anlayış her ne kadar kendi içerisinde tutarsızlık barındırsa da kaynaklara dönüş anlayışıyla yazılmış olan eserlerin fikrî temelini oluşturması bakımından önem arz etmektedir.

²⁰ Okuyucu, Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı, 86-87.

İctihat ve taklit düşüncesinden hareketle ilk defa fıkıh dönemlendirmesine dair bir tasvirde bulunan Şevkânî taklit ve delille ilişkili duruşları bakımından sahabe ve sonrasındaki nesilleri birbirinden ayrılmaktadır. Hz. Peygamber'in (s.a.s) en hayırlı nesil olarak ilk üç nesli zikrettiği hadisinden²¹ yola çıkarak klasik dönemdekine benzer biçimde bir dönemlemeye gitmekte ancak bu dönemlendirmeyi icthad merkezli ele almaktadır. Ona göre sahabe ve takip eden iki nesil İslâm'ın yaşanması bakımından mükemmelliğin bulunduğu dönemdir. Çünkü bu dönemde taklit anlayışı söz konusu değildir ve insanlar olması gerektiği gibi icthad ile amel etmekte taklit taassubuna izin vermemektedir. Müctehid olmayan kişiler dahi zikredildiği üzere taklitten uzak delili bilerek ve ona ittiba ederek hükümlere ulaşmaktadır. Ayrıca bu dönemde re'ye de başvurulmamış, sahabe tarafından insanlar daima delile yönlendirilmiş ve delilsiz herhangi bir hüküm verilmemiştir. Mezhep imamlarının bulunduğu asrı ve mezhep imamlarını da müctehid olarak bu döneme dahil eden Şevkânî, bu müctehidlerin tıpkı sahabe gibi icthadlarının delillerini öğrenmeden kendi görüşlerine uyulmaması gerektiğini aktardıklarını vurgular. Dolayısıyla onların mezhep imamı olmak ve kendilerinin taklit edilmesini düşünmek gibi bir arzuları bulunmamaktadır.²²

Şevkânî'ye göre mezhep taassubunun ve taklidin başladığı dördüncü asırdan itibaren bozulma ve icthad konusunda gerileme başlamıştır. Birçok insan müctehidleri mezhep imamı olarak nitelendirmiş ve onların görüşlerini delillerini bilmeden taklit etmeye başlamıştır. Bunun neticesinde artık icthad kapısının kapandığı anlayışı fıkıh tarihi açısından bir bozulma sürecini ortaya çıkarmıştır. Kendi dönemine kadar devam eden bu süreci gerileme ya da bozulma olarak nitelendirmekle beraber her dönemde müctehidin bulunması gerektiği fikrinden hareketle bu süreç içerisinde de müctehid mesabesinde olan âlimlerin ve fakihlerin bulunduğunu söyler. Bununla beraber bu kişiler taklidi ve mezhebe bağlılığı tercih edip Kur'an ve Sünnet'i terk etmeleri şaşılacak bir tutumdur. Halbuki onlar Arapça bilgileri çok düzeyde kişilerdir ve doğrudan nasları anlayabilecek düzeyleri vardır. Bu haliyle hitap açısından sahabe gibi sayılırlar. Kur'an ve Sünnet'in emirlerinden yüz çevirerek bir müctehidin re'yini taklit etmek için bu kadar ilim sahibi olmaya gerek yoktur.²³

Kendi döneminden itibaren fıkıh tarihinde yeni bir sürecin başladığı anlayışını benimseyen Şevkânî'ye göre mezheplere bağlılığın gerekli olmadığı benimsenmelidir. Buna göre her Müslüman taklit zihniyetinden kurtulmalı ve doğrudan naslardan meselelerin delillerine ulaşarak oradan hükmü bulabilmelidir. Bu kapsamda fıkıh tarihi

²¹ Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 1; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 2.

²² Okuyucu, *Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı*, 88-89.

²³ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*, thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006), 2/639.

belirli şahıslara bağlı değildir ve onların tarihsel süreçte her dönemde bulunması gereken müctehidlerden bir farkı yoktur. Her ne kadar mezhep teşekkülünden sonra bozulma tarihi olarak zikredilirse de aslında gerçek fıkıh tarihi böyle değildir ve her dönemde müctehidlerin bulunmasından hareketle sürekli ictihadın bulunduğu bir sürecin tasavvur edilmesi gerekir.²⁴

Bu anlayıştan hareketle tabakât eseri olarak nitelendirilebilecek ve fıkıh tarihi eserleri arasında zikredilebilecek olan *Bedrü't-tâli* isimli eserini kaleme almıştır. Eseri ictihadın sürekli olduğunu ve her nesilde müctehid yetiştiğini kanıtlamak için yazmıştır. Bu nedenle günümüzdeki fıkıh tarihi eserlerinin sistematiği biçimde bir dönemlendirmeye değil klasik dönem tabakât eserleri biçimine sahiptir. Ayrıca yine iddiasının gereği olarak eser adından da anlaşılacağı üzere hicri dördüncü asırdan sonra yaşamış olan müctehidleri ve âlimleri zikretmiştir. Nitekim bunun sebebini de Şevkânî hicri dördüncü asırdan sonra müctehid gelmediğine yönelik mezhep taassubu içerisinde bulunanlar tarafından ileri sürülen iddiaların aksini ispat etmek olarak açıklamaktadır.²⁵

Şevkânî kendi anlayışı doğrultusunda farklı yüzyıllar içerisinde mezhep taassubunun olmadığını söylediği ve buradan hareketle mutlak müctehid olarak kabul ettiği dördüncü yüzyıldan sonraki isimlerden eserinde bahsetmiştir. Yemen'de yetişmesi ve eski bir Zeydî fakihî olması sebebiyle eserinde bahsettiği isimler çoğunlukla Yemenli ve Zeydî âlimlerden oluşmaktadır. Bu isimlerin ortak özellikleri dini hususlarda kimseyi taklit etmemeleri ve naslarla amel etmeleridir. Şevkânî tarafından zikredilen isimler arasında en fazla övgüyle bahsedilenler arasında İbn Hazm, İbn Teymiye²⁶ ve İbnü'l-Cevzî'nin²⁷ bulunduğu söylenebilir. Öte yandan mezhep sistematiği içerisinde hatırı sayılır bir yere sahip olan ulemaya tabakâtında toplum içerisindeki etkisi ve şöhretinden dolayı zarureten yer verdiği izlenimini doğuracak şekilde çok kısa yer vermiştir. Ancak bu bölümde genellikle bu âlimlerin fikhî yönlerinden ziyade diğer alanlardaki özelliklerinden bahsetmiştir.²⁸ Bu tutumun bahsi geçen âlimlerin müctehid seviyesine gelecek derecede ilim tahsil etmelerine rağmen mezhebi neden taklit ettiklerinin açıklanacak bir durum olduğunu söylediği ulemâdan olması muhtemeldir.

Sonuç olarak *Bedrü't-tâli* Hz. Peygamber döneminden ibaren başlayan bir silsile halinde yazılmış müstakil bir fıkıh tarihi kitabı değildir. Ancak kendisinden sonra yazılacak olan ve günümüze kadar birçok müellif tarafından uygulanacak olan fıkıh tarihi yazım üslubunun fikrî alt yapısı Şevkânî tarafından oluşturulduğu söylenebilir.

²⁴ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/645.

²⁵ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/33-34.

²⁶ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 1/94.

²⁷ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli*, 2/686.

²⁸ Bu isimlerle ilgili bilgilendirme için bk. Okuyucu, *Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı*, 93-94.

Yine Şevkânî'nin mutlak müctehid kabul ettiği âlimlere tabakâtında oldukça geniş yer vermesi ve mezhep taklitçisi olarak gördüğü bazı âlimler hakkındaki bilgilendirmeyi muhtasar olarak geçmesine ilişkin yöntemi sonraki dönemlerde kaynaklara dönüş metoduyla yazılacak olan eserlere etki etmiştir.

2.2. Kaynaklara Dönüş Metodunda İlk Dönemlendirme Örneği: Hudarî Bey (v. 1927) ve Târîhu't-teşrî'l-İslâmî

19. yüzyıldan itibaren Batı'da ortaya çıkan hukuk tarihi ekolü ve İslâm dünyasında başlayan batı tarzı kanunlaştırma faaliyetleri etkisiyle fıkıh tarihine ilişkin eserlerin yazılmaya başlandığı görülmektedir. Öte yandan İslâm dünyasının içinde bulunduğu siyasi çalkantılar ve batı karşısındaki üstünlüğün kaybedilmesi neticesinde ortaya çıkan ictihadın canlandırılması düşüncesi, bu düşüncenin öncülerinden olan Şevkânî, ardından gelen Reşid Rıza ve Muhammed Abduh gibi isimlerle hızla yayılmıştır. İlk örneklerinin bu dönemlere denk geldiği fıkıh tarihi eserlerinin yazım üslubunda da bu anlayış kendisini göstermiştir.

Kaynaklara dönüş şeklinde nitelendirdiğimiz bu metotla yazılmış fıkıh tarihi çalışmaları incelendiğinde eserlerin tamamına yakınının bu alanda yazılmış ilk eser olarak kabul edilen Hudarî Bey'in *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî* isimli eseriyle içerik bakımından ilişkili olduğu görülecektir. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın başlarına tekabül eden zaman diliminde yaşamış Mısırlı bir âlim olan Hudarî Bey, Sudan'da kadı olarak görev yapmış ve Muhammed Abduh'un tecdid fikirlerini benimsemiş âlimlerdendir.²⁹ Hakkında yazılan makaleden ilk baskısının 1920 de yapıldığı anlaşılan ve *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî* ismiyle Arapça olarak yayınlanan eserin günümüze kadar birçok baskısı yapılmıştır.³⁰ Eser ayrıca Haydar Hatipoğlu tarafından 1974 yılında *İslâm Hukuku Tarihi* adıyla Türkçeye tercüme edilmiştir.

Eserde Hudarî Bey tarafından İslâm teşri tarihi altı devre ayrılır. Bu anlamıyla klasik dönemde fıkıh tarihi yazım üslubu olan tabakât ve terâcim türü üslûbun terk edildiği ve Hudarî Bey ile müstakil fıkıh tarihi yazımına geçildiği birçok yazar tarafından kabul edilmektedir. Eserin mukaddimesinde kendisine ait bir tasnif olduğunu belirttiği fıkıh tarihine ilişkin devirler sırası ile şu şekilde isimlendirilmiştir.³¹

Birinci Devir: Resûlullah'ın (s.a.s) hayatını içine alan dönem. Bu dönem Hz. Peygamber'e inen ilk vahiyden itibaren başlayıp vefatına kadar geçen süreci ifade eder.

²⁹ Ayrıntılı bilgi için bk: Ferhat Koca, "Hudarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), cilt/sayfa.

³⁰ Eser basım tarihleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ferhat Koca, "Mısırlı İslâm Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudarî Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 167-178.

³¹ Muhammed el-Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî* (Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1960), 4-5.

Bu dönem içerisinde Kur'ân-ı Kerîm güçlüğü bulunmaması, teklifin az olması ve tedrice uyulması şeklindeki üç temel ilkeye uygun olarak vahyolunmuştur. Hükümlerin konulmasında tedricî, özellikle uygulanmış olan ilkedir.³²

İkinci Devir: Sahabe büyükleri dönemi. Bu dönem Hz. Peygamber'in vefatından başlayıp Hulefâ-i Râşidîn'in sonuna kadar devam eden dönemdir. Bu dönemde sahabe tarafından Kitap ve Sünnet'e dayanmayarak şahsi heva ve hevese bağlı şekilde yapılan re'y yerilmiş ancak Hz. Ömer'in mektubunda belirttiği şartlar dahilindeki re'y övülmüştür. Nitekim nasların ruhuna uygun olan da bu re'ydir.³³

Üçüncü Devir: Sahabe küçükleri ve tabiîn büyükleri dönemi. Bu dönem siyasi olarak Emevî iktidarının başladığı ve hicrî ilk asrın sonuna kadar devam ettiği süreci ifade eder. Bu dönemde Müslümanlar siyasi birliğinin kaybetmeye ve fırkalara ayrılmaya başlamıştır. Ayrıca hadis rivayetlerinin yaygınlaştığı buna bağlı olarak uydurma rivayetlerin hadisler arasına karıştığı dönemdir. Mevâlî sınıfına mensup birçok İslâm âliminin yetişmesi ve İslâm toplumunun coğrafi olarak genişlemesi gibi sebepler neticesinde ehl-i rey ve ehl-i hadis ekolü ortaya çıkmış, iki ekol arasında tartışmalar vuku bulmuştur.³⁴

Dördüncü Devir: Fıkhın bir ilim olarak ortaya çıktığı dönem. Bu dönem hicri ikinci asrın başından itibaren başlayan ve üçüncü asrın sonuna kadar devam eden devirdir. Bu dönemde İslâm devletinde şehircilik ve kalkınmadaki gelişmeler, ilmî hareketliliğin artması, hadislerin tedvin edilmesi, fıkhın kaynakları konusunda ihtilafların ortaya çıkması ve çözüme kavuşturulması gereken fikhî meselelerin artışı söz konusudur. Bu dönemde halku'l-Kur'ân gibi kelâmî tartışmalar ve buradan ortaya çıkan düşünce yapısı da fikhî hükümlerde kendisini göstermiştir. Fıkhın kaynakları konusunda ortaya çıkan mesalih-i mürsele, istihsan gibi fer'î delillere yönelik tartışmalar da bu dönemde müctehidlerin meselelere bakış farklılıklarını genişletmiştir.³⁵

Beşinci Devir: Taklit anlayışının başladığı dönem. Bu dönem hicri dördüncü asırdan Abbasîlerin yıkıldığı zamana kadar devam eden dönemdir. Bu dönem ilmî açıdan çok büyük gelişmelerin bulunduğu dönem olsa da siyasi bakımdan kargaşanın bulunduğu ve birliğin bozulmaya başladığı dönemdir. Siyasi bu kargaşa neticesinde bağımsızlık anlayışı zedelenmiş ve taklit ruhu yerleşmeye başlamıştır.³⁶

³² Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 18-21.

³³ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 115.

³⁴ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 134-146.

³⁵ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 174-230.

³⁶ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 323-326.

Altıncı Devir: Mutlak taklit dönemi. Bu dönem Bağdat'ın Moğollar tarafından işgalinden başlayarak günümüze kadar geçen süreyi kapsamaktadır.³⁷ Bu dönem Hudarî'nin deyişiyle dini ilimler ve buna bağlı olarak fıkıh açısından gerileme dönemidir. Bu dönemde farklı yerlerde bulunan İslâm âlimlerinin ve imamların temel eserleri ile günümüzdekilerin irtibatı kesilmiştir. Bu irtibatın kesilmesi neticesinde müctehidlerin bulunduğu dönem ile günümüz arasında karanlık bir zaman dilimi oluşmuştur. Bu sebeple yapılması gereken bu asıl eserlerin uyutuldukları yerden çıkarılması ve onların okunup okutulmaya başlamasıdır. Bu sayede günümüzde fıkıhçıların yetiştiğini söylemek ve gerilemeyi durdurmak mümkün olabilecektir.³⁸

Hudarî Bey tarafından oluşturulan bu dönemlendirme kaynaklara dönüş metodunun genel olarak kabul ettiği dönemlendirme olmuştur. Buna göre ilk devir aslî hükümlerin konulduğu, ikinci devir ictihadın gerçekleşmeye başladığı dönemdir. Üçüncü devirle birlikte siyasi fırkalar ortaya çıkmış, ulemâ farklı şehirlere dağılmış, uydurma hadisler ortaya çıkmıştır. Bu nedenler neticesinde ehl-i hadis ve ehl-i rey ekollerinin doğmuş ve ictihada başvurma sıklığı konusunda bu iki ekol arasında hararetli tartışmalar gerçekleşmiştir. Dördüncü dönem İslâm medeniyetinin zirveye ulaştığı, Rumca ve Yunancadan yapılan tercüme sayesinde bilimsel faaliyetlerin revaç bulduğu, hadislerin tedvin edildiği, kelâmî tartışmaların boy gösterdiği ve fıkıhın ıstılahlarını oluşturarak kurumsallaşmaya başladığı dönemdir. İctihat bu dönemde daha sistematik ve usûle bağlı şekilde yapılmaya başlamıştır. Fakat ictihaddaki usûl farklılıkları farklılaşmaya ve gruplaşmaya sebep olmuştur. Beşinci dönemde ilmî olarak büyük gelişmeler gerçekleşmekle birlikte siyasi bağımsızlığın kaybolması bağımsız ictihadın kaybolup taklit ruhunun yeşermeye başlamıştır. Son dönemde ise artık ictihad tamamen yok olmuş, taklit anlayışı kök salarak tüm İslâm dünyasında yayılmış ve İslâm dünyasının gerilemesine yol açmıştır.

Hudarî Bey tarafından yapılan dönemlendirme ve bu dönemlendirme içeriğindeki bilgilere bakıldığında Şevkânî tarafından sistematik hale dönüştürülen ictihad-taklit düşüncesinin doğrudan yansıması görülmektedir. Hudarî Bey'e göre beşinci ve altıncı dönemlerde gelişen taklit ruhu Müslümanların ve İslâm dünyasının gerilemesine neden olan karanlık bir dönemi ortaya çıkarmıştır. Bu karanlık dönemin aşılması ilk asırlardaki ictihad anlayışı benimsenmedikçe ve temel kaynaklar tozlu raflardan indirilmedikçe ilerleme ve gelişme mümkün olmayacaktır.

Şevkânî ve Hudarî'nin bu anlayışı batıda skolastik düşünce sebebiyle kilisenin baskısının aşılması, orta çağ karanlığının yok sayılması ve bu sayede özgür düşüncenin geliştirilmesi fikri ile paralellik arz ettiği söylenebilir. Bu anlamda yaklaşık bin yıllık bir

³⁷ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 4-5.

³⁸ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 365-368.

dönem Batı'da olduğu gibi İslâm dünyasında da taklit zihniyeti sebebiyle karanlık bir dönemdir. Burada özgür düşünce ve ictihad gelişmemiş Allah'ın emirleri yerine kişilerin görüşlerine itibar edilmiştir. Yaklaşık bin yıllık süreç içerisinde ilmî bakımdan herhangi bir gelişme olmadığı iddiası başlı başına ta'lîl edilmeye muhtaç bir iddiadır. Öte yandan bu fikir bahsi geçen bin yıllık süreç içerisinde siyaseten İslâm dünyasının temsilcisi konumunda olan Selçuklu ve Osmanlı tecrübesinin karanlık dönem olduğunu, bu iki devletin ilmî açıdan İslâm dünyasına hiçbir katkı sunmadığını aksine Müslümanların bu devletler sebebiyle hukukî/fikhî açıdan geri kaldığını zımnen söylemek olacaktır. Bu durumun çok daha detaylı bir analiz gerektiren ispata muhtaç bir iddia olduğunu söylemek izahtan varestedir.

Öte yandan kaynaklara dönüş metodunda zikredilen gerileme dönemi içerisinde sayıları az da olsa mutlak müctehid derecesine çıkan kişiler olduğu Şevkânî ve sonrasında Hudarî Bey tarafından kabul edilmektedir. Şevkânî tarafından bu kişilerin taklit anlayışını benimsemeleri şaşılacak bir durum olarak nitelense de Hudarî Bey bu anlayışı benimsemelerini bir mecburiyet olarak açıklamaktadır. Müctehid vasfına sahip bu kişiler ictihad yapmaları halinde taklit zihniyetine sahip toplum tarafından dışlanacak ve hasetçiler sebebiyle kendilerine zarar verilebilecektir. Bu nedenle bu vasfa sahip kişiler bu dönemde taklit anlayışını benimsemek zorunda kalmış ya da özgür biçimde ictihad edemeyerek sessizliğe bürünmüşlerdir.³⁹

Doğrudan naslardan hareket ederek hükümlerde Allah'ın muradını anlayabilecek seviyede ilim sahibi olan ve mutlak müctehidlik payesi elde eden bir kişinin dışlanma ya da eziyet korkusu sebebiyle Allah Teâlâ'nın emirlerinden anladığını söylemekten çekindiğini iddia etmek ispat gerektiren bir başka durumdur. Çünkü bu durum dünyevî hiçbir baskıya boyun eğmeden senelerce hapis yatmayı ve orada ölmeyi göze alan müctehidlerin içerisinde bulunduğu ictihad kurumunun mertebesini tenzil demek olacaktır. Halbuki Şevkânî'nin de deyimiyle müctehid senelerce ilim öğrenerek tüm kaynaklara hâkim olan ve aslî kaynaklardan hüküm çıkartma seviyesine geldiği için topluma Allah'ın hükümlerini aktaracak olan kişidir. Bir başka deyimle İslâm'ın emirleri ile topluma yön verecek kişidir ve bu kişinin toplumun baskısından çekinerek İslâm'ın hükümlerini söylememeyi seçmesinin izahı pek mümkün değildir.

2.3. Kaynaklara Dönüş Metoduyla Yazılan Fıkıh Tarihi Örnekleri

19. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında yaşanan batılılaşma hareketleri ve neticesinde fikhin taklitten kurtularak ictihad merkezli yenileşme anlayışı yeni ilim dallarının bu minvalde gelişmesine etki etti. Dolayısıyla fıkıh tarihi yazımı da çoğunlukla Hudarî Bey ile birlikte başlayan kaynaklara dönüş metodu tesirinde yazılma sürecine evrildi. Fıkıh tarihi yazımının ilk örneklerinden olması hasebiyle kendisinden

³⁹ Hudarî, *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*, 326.

sonra bu alanda kaleme alınmış eserlere etki eden Hudaî Bey'in tasnifinden hareketle önce Osmanlı'nın batılılaşmayı savunan fikir adamları tarafından sonrasında Türkiye'deki birçok isim tarafından kaynaklara dönüş metodu asıl kabul edilerek fıkıh tarihi yazımına girişilmiştir.

Günümüze kadar gelen süreç içerisinde fıkıh tarihi alanında literatürün çok geniş olmadığı bilinmekle birlikte var olan eserlerin büyük çoğunluğunun kaynaklara dönüş metodu ile yazıldığı söylenebilir. Bu kapsamda Osmanlı'da yazılmış ilk örneklerini zikretmek ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti'ndeki mahiyeti hakkında bilgi vermek gelişimi göstermesi bakımından yeterli olacaktır.

2.3.1. İctihada Dair – Halim Sâbit

Osmanlı'nın son döneminde batılılaşma taraftarı ulemâ arasında sayılan Kazanlı Halim Sabit'in her ne kadar müstakil bir kitap haline getirilmemiş olsa da *Sırat-ı Müstakîm Dergisi*'nin 58 ve 78. sayıları arasında silsile halinde yayınlanmış 16 makaleden oluşan *İctihada Dair* yazıları fıkıh tarihinin bir derlemesi mahiyetindedir.⁴⁰ Halim Sabit yazı dizisinin 1910 da yayınlanmış olan son makalesinde fıkıh tarihine dair o güne kadar bir eserin yazılmadığından bahsetmekte, kendisinin az bir bölümü olmakla birlikte bu minvalde bazı makaleler kaleme aldığını zikretmektedir.⁴¹

Halim Sabit'in fıkıh tarihine dair mülâhazaları incelendiğinde genel olarak ictihad mekanizmasını yeniden ortaya çıkarma amacına matuf kaynaklara dönüş metodunu kullandığı anlaşılmaktadır. İctihadı yeniden ortaya çıkarmak için yapılması gereken ictihad mekanizmasının son derece şeffaf çalıştığı ve taklit ruhunun henüz sonraki dönemlerde olduğu gibi yerleşmediği ilk asra dönmektir. Bu görüşünü Şevkânî'de olduğu gibi "Ümmetimin en hayırlısı ashabımdır..."⁴² hadîs-i şerîfi ile temellendirir. Ona göre Hz. Peygamber'in bu ihtarı ilk üç nesilden sonra dünyaya gelmiş olan Müslümanların hata ve yanlış içerisinde olacağını açıkça göstermektedir. Bu nedenle Müslümanların içinde bulunduğu zilletten ve buhrandan kurtulmanın yegâne çaresi ilk üç neslin İslâm anlayışına dönmek ve ona sıkı sıkıya sarılmaktır. Bu ise ancak o neslin rahle-i tedrisine girerek onların İslâm'a ve hükümlere dair izlediği metodu takip etmekle mümkün olabilir.⁴³

Halim Sabit tarafından kaleme alınan yazı dizisinin izlediği metodun ne olduğu kullandığı şu cümlelerden anlaşılmaktadır:

⁴⁰ Halim Sabit'in bahsi geçen makalelerin Latinize edilmiş hali için bk. M. Ertuğrul Düzdağ (ed.), *Meşrutîyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimiz Belgeseli 1908-1925: Sıratı Müstakim Mecmuası* (İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014), 3/3/81-83, 91-93, 155-157, 169-171, 182-184, 197-198, 212-213, 228-230, 243-245, 258-260, 278-279, 291-292, 306-308, 321-322, 369-371, 390-392.

⁴¹ Halim Sabit, "İctihada Dair", *Sırat-ı Müstakîm* 3/78 (1325), 414.

⁴² Buhârî, "Fedâilü's-Sahâbe", 1; Müslim, "Fedâilü's-Sahâbe", 2.

⁴³ Sabit, "İctihada Dair", 413.

“Artık kavmimizde, milletimizde ziyâ-yı İslâmiyyet’i söndürmek istemez isek, İslâmiyyet’i seviyor isek şu bulunduğumuz hal-i mezellet ve delâleti temessuk ederek geriye doğru, mâziye doğru dönmek lazım. Evet, tâ Asr-ı Saâdet’e, asr-ı ashâb ve tâbiîne kadar; Hazret-i Peygamber’in hayriyetini ihbâr buyurduğu kurûna kadar... Mâzî-i İslâmiyyetin tâ sadrına kadar yükselelim de bizzât envâr-ı nübüvvetten, bizzât ashâb-ı kirâm ve tâbiîn-i izâm İmâm Ebû Hanîfe, İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî, İmâm Ahmed b. Hanbel... hazerâtının derslerinden, ilimlerinden istifâde ve istifâza edelim.”⁴⁴

Halim Sabit’in sözlerinden de anlaşılacağı üzere fıkıh tarihi Batı’daki tarihçi hukuk ekolü ve Hudaî Bey’deki dönemlendirme anlayışına benzer şekilde fıkıhın zirve döneminin yeniden canlandırılmasını ön gören kaynaklara dönüş metodunu benimsemektedir. İlk üç nesilden sonra günümüze kadar geçen süre Müslümanların zillete düştüğü ve taklit ruhunun her tarafı kaplayarak İslâm’ın nurunu sönmeye neden olan bir dönemdir. Yapılması gereken Müslümanların asırlar boyunca yaşadığı mezelleti bırakarak ilk üç neslin İslâm anlayışına ircâ etmek ve bu sayede İslâm’ı ve Müslümanları yeniden olması gerektiği mertebeye ulaştırmaktır.

Halim Sabit kendisinin de belirttiği üzere kâmil bir fıkıh tarihi yazma işine girişmemiştir. Bununla beraber yazı dizisinde fıkıh tarihi ictihad tarihi anlayışı özelinde dönemlendirilir. Ona göre fıkıh tarihi her dönemde farklı ictihad metodlarının bulunduğu ve hassaten ilk üç devrin birbirini tamamlayarak geçildiği dört devirden oluşmaktadır. “*Dersaadet’te İctihad*” adını verdiği ilk dönemde Hz. Peygamber’in (s.a.s) hükümleri vazederken ictihad metodunu göstermediğini ve ashabin da hüküm bulunmayan bir meselede kendilerinin ictihad ettiklerini vurgulamıştır. “*Devr-i Ashab’da İctihad*” adını verdiği ikinci devirde ashabin artık hükümleri soracak bir resûl bulunmadığı için Hz. Peygamber’den öğrendikleri vechiyle ictihad etmek zorunda kaldıklarını belirtmekte ve istişare metoduyla yeni meselelerin hükmüne ulaşmaya çalıştıklarını detaylı şekilde zikretmektedir. “*Devr-i Tâbiîn’de İctihad*” adını verdiği üçüncü devirde sahabe fakihleri tarafından yetiştirilen ve İslâm beldelerinin hepsine dağılan ehl-i ictihad ulemânın bulunduğunu ve bu dönemde artık İslâm’ın mükemmel biçimde bir kanun halini aldığını vurgulamaktadır. Bu dönemi de kendi içerisinde “*Kûfe Mekteb-i Fikhîsi*”, “*Hicaz Mekteb-i Fikhîsi*”, “*İctihad ve Şâfiîler*” ve “*İctihad ve Hanbelîler*” olmak üzere dört kısma ayırarak her bir mezhebin fikhî metodlarını ve hükümlere dair çözümlerini zikretmektedir. “*Dördüncü Karn-ı Hicrî’den Sonra*” diyerek adlandırdığı ve günümüze kadar sürdüğünü kabul ettiği dönemi ilerlemenin sona erdiği ve gerilemenin baş gösterdiği bir dönem olarak telakki etmektedir. Bu gerilemenin neticesinde meşru ictihadın kaybolduğu ve mezhep bağlılığının revaç gösterdiğinden dem vurmaktadır. Bu

⁴⁴ Sabit, “İctihada Dair”, 413-414.

dönem içerisinde mezhep taassubunun ya da diğer tabirle taklidin peyderpey yükseldiğini ictihadın ise zamanla yok olmaya başladığını söyler. Bu süreci ilgi çekici biçimde Kemâlpaşazâde'nin *Tabakât-ı fukahâ*'sından hareketle tasvir eder. Ona göre ictihad tabaka sıralaması ile azalmış ve taklit ise bu sıralama ile artmıştır. Dolayısıyla bu dönem içerisinde önce “*ictihad fi'l-mezheb*” sonra “*usûl-i tahrîc*” ardından “*ictihad fi'l-mesele*” daha sonra “*tercih*” ve son olarak “*taklid*” yöntemini ulemâ benimsemiş ve mezhep taassubu tamamıyla yerleşmiştir. Bu durum mutlak ictihadın tamamen kaybolmasına ve artık müctehidin yetişmemesine sebep olmuştur.

Bütün bu dönem telakkilerinden hareketle günümüze gelindiğinde yapılması gereken yeniden *ictihad-ı meşruyu* ortaya çıkarabilmektir. Bunun için ilk üç devirde bulunabilen müctehidler dönemine geri dönülmeli ve onların usûllerinden hareketle yeni müctehidler yetiştirilebilmesi sağlanmalıdır. İslâm'ın o dönemlerde olduğu gibi yeniden ışığının yakılabilmesi ancak bu yolla mümkündür.

2.3.1.1. el-Medhal ve Fıkıh Tarihi Dersleri – Seyyid Bey

Dârülfünûn Hukuk Fakültesi'nde Usûl-i Fıkıh derslerini, İlahiyat Fakültesi'nde Fıkıh Tarihi derslerini veren Seyyid Bey bu görevlerinin yanında siyasi olarak da döneminin en etkili simalarından biridir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin reisliği ve Cumhuriyet dönemindeki adliye vekilliği görevi onun siyasi yönünün kuvvetini göstermek için yeterlidir. Mecliste Adliye vekili olarak yaptığı konuşmanın hilafetin kaldırılmasını sağlayan en etkili metinlerden biri olduğu kabul edilir.⁴⁵

Seyyid Bey *Medhal* adlı eserinin giriş kısmında fıkıh tarihini dört bölümde kısaca ele almaktadır. Burada daha çok usûl-i fıkıhın gelişimini tarih olarak zikretmekte ise de fıkıh tarihi dönemlendirmesi sayılması mümkündür. Bu anlamda fıkıh tarihi “devr-i risâlet”, “devr-i ashâb”, “devr-i tâbiîn” ve “devr-i müctehidîn” olarak dört döneme ayrılmaktadır. Ancak bu eserin fıkıh tarihinden ziyade fıkıh usûlü eseri olması sebebiyle burada klasik fıkıh usûlü anlatımı ile hareket edilmiş sonraki devirler ve taklit anlayışına temas edilmemiştir. Sonraki dönemlere ilişkin dönemlendirmesini ilahiyat fakültesinde vermiş olduğu Fıkıh Tarihi dersi için hazırladığı ders notunda başlık halinde zikreder. Ona göre devr-i müctehidînden sonra “devr-i muharricîn” ve “devr-i mukallidîn” dönemleri bulunmaktadır. Ancak bu dönemlere ilişkin detaylı bilgiyi hazırlayamamıştır.⁴⁶

⁴⁵ Seyyid Bey'in hayatı ve görüşleri hakkında yapılan çalışmalar için bk. Sami Erdem, *Seyyid Bey'in İslâm Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993); Osman Karadeniz (ed.), *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyid Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)* (İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997); İsmail Kara, “Seyyid Bey (Çelebizâde Mehmed)”, *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999); Sami Erdem, “Seyyid Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009).

⁴⁶ Bk. Erdem, “Fıkıh Tarihi”, 99.

Gerek *Medhal*'deki gerekse Fıkıh Tarihi dersleri adıyla neşrettiği notlarındaki dönemeleştirme metodu incelendiğinde Hudarî Bey'in üslûbunun Seyyid Bey'de de bulunduğu görülmektedir. Eserinin içerisinde Hudarî Bey'den hatırı sayılır miktarda tercüme bulunması bu hükmü teyit edecek bir başka karinedir. Bu anlamda Seyyid Bey'in de Hudarî Bey gibi kaynaklara dönüş metodunu benimsediği ve var olan buhrandan çıkış için İslâm'ın zirve dönemine dönülmesi taraftarı olduğu zikredilebilir. Çeşitli ilmî makalelerindeki modernist görüşleri, siyasi kişiliğindeki görevleri ve hilafetin ilgasındaki rolü de düşünöldüğünde ictihad-taklit ekseninde bir düşünce yapısının bulunduğu rahatlıkla anlaşılabilir.

2.3.2. Cumhuriyet Döneminde Yazılan Örnekler

Osmanlı son döneminde görölmeye başlayan öze dönüş metodu ile yazılmış fıkıh tarihi eserlerinin Cumhuriyet döneminde de devam ettiği görölr. Bu dönemde yazılmış olan eserlerin çoğunda detaylara inildiğinde bazı farklar bulunsa da genel olarak Hudarî Bey tarafından başlatılmış olan bu üslubun benimsendiği söylenebilir. Nitekim Cumhuriyet devrinde yazılmış ilk fıkıh tarihi müellifi kabul edilebilecek olan İzmirli İsmail Hakkı 1936'da basılan *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* adlı eserini Hudarî'nin dönemeleştirmesinden yararlanarak hazırladığını açıkça belirtmektedir.⁴⁷ İzmirli'nin eseri kaynaklara dönüş metodu ile yazılmış olmakla birlikte Hudarî'nin son dönem olarak telakki ettiği gerileme döneminde ondan farklı olarak alt dönemeleştirmeye gitmektedir. Buna göre Abbasî devletinin yıkılışından hicri 1000 yılına kadar koyu taklit anlayışı bulunmakla birlikte ictihad da mezhep içinde olmak kaydıyla devam etmekte ve meseleler mezhep usûlüne göre çözülmektedir. Bu devirde birçok nitelikli fakih ve âlim yetişmiş ve eser vermiştir. Osmanlı'nın siyasi olarak duraklamaya başladığı dönemden sonra ise tamamen taklit ruhu benimsenmiş ve fakihlerin kalplerini kaplamıştır.⁴⁸

Cumhuriyet döneminde yazılmış olan eserlerin tamamına yakınında fıkıh tarihi dönemleri genellikle ilk üç neslin bulunduğu devirler doğuş-kuruluş-yükseliş şeklinde, sonrasındaki devirler, duraklama ve gerileme devri olarak nitelenmektedir. Dolayısıyla bu tasnifin insanın yaşam döngüsünden yola çıkılarak fıkıh tarihine uyarlandığını söylemek mümkün olmaktadır. Öte yandan dönemin bu türden yazılmış eserlerinde Hudarî Bey'in tasnifinden farklı olarak gerileme dönemi günümüze kadar devam etmemekte, Mecelle ile birlikte bir uyanış ve yeni ictihad döneminin başladığı kabul edilmektedir.⁴⁹

⁴⁷ İsmail Hakkı İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini* (İstanbul: Akşam Matbaası, 1936), 45.

⁴⁸ İzmirli, *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*, 40-45.

⁴⁹ Örnek için bk. Hayreddin Karaman, *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi* (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975).

Son dönemlerde fıkıh tarihi ile ilgili yapılan çalışmalarda her ne kadar daha çok fıkıh giriş mahiyetinde yazılmış eserler olsa da içeriğinde fıkıh tarihine dair bölümler hayli yer kaplamaktadır. Bu bölümler incelendiğinde kaynaklara dönüş metodundan farklı bir yeni bir üslubun benimsenmeye çalışıldığı söylenebilir. Kaynaklara dönüş metodunda taklit kavramına yüklenen olumsuz anlam⁵⁰ ve çoğunluğu Osmanlı hakimiyetinde geçen uzun bir sürenin tamamıyla yok farz edilmesi bu anlayışın sorgulanmasına neden olmuştur. Çünkü bu iddiaya göre yaklaşık bin yıllık bir süreçte hükmü bulunması gereken hiçbir yeni meselenin ortaya çıkmamış olması ya da çıkmış olsa bile zikri geçen anlamda bir taklit anlayışının bu meseleye çözüm üretememiş olması gerekecektir. Vakıada durumun böyle olmadığı ve olmayacağı izahtan varestedir. İslâm dünyasında müctehidlerin asrında bulunmayan çözüme muhtaç birçok farklı mesele ile karşılaşmış ve taklit zihniyetinin bulunduğu iddia edilen bu dönemde çözüme kavuşturulmuştur. Bir taraftan iddia edildiği gibi bir taklit ruhunun bulunması diğer taraftan ictihadla hükmüne ulaşılması gereken meselelere çözüm üretilmesi mümkün değildir. Bu ve benzeri farkındalıklardan hareketle 2000’li yılların başından itibaren kaynaklara dönüş metodunun varsaydığı dönemlendirme anlayışı sorgulanmaya başlamıştır.⁵¹ Bu kapsamda kaynaklara dönüş metodunun özellikle fıkıh tarihinde Osmanlı tecrübesine tanımladığı rolü sorgulayan çalışmalar kaleme alınmıştır.⁵²

Kaynaklara dönüş metodunun mutlak hakimiyetinde geçtiği yaklaşık bir asırdan sonra farklı üslubun benimsenmesi gerektiği akademik camiada revaç bulmaya başlamıştır. Bu anlamda son dönem eserlerinde tekemmül metodunu ihsas ettirecek türde dönemlendirmenin yapıldığı görülebilir. Yapılan tasnife göre ilk üç neslin yükseliş dönemi olduğu konusunda kaynaklara dönüş metodu ile aynı kanaat taşınmaktadır. Ancak sonraki dönemlere dair fıkıhın gerilediği anlayışını benimsemek hakkaniyetli olmayacaktır. Dolayısıyla bu dönemde fıkıhın sistematik hale geldiğine dikkat çekilerek istikrar dönemi gibi adlarla adlandırılmaktadır. Yeni usûlle yazılan eserlerde bu dönem

⁵⁰ Bu kavrama olumlu bir anlam yüklemesi ile yazılmış fıkıh tarihi çalışması için bk. Ekrem Buğra Ekinci, *İslâm Hukuku Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006), 131-137.

⁵¹ İlgili sorgulamalara ilişkin literatür bilgisi için bk. Murat Şimşek, “Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer? Retorik ile Gerçeklik Arasında Modern/Çağdaş İslâm Hukuk Tarihi”, *Osmanlı’da İlmî Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler* (İstanbul: İSAR Yayınları, 2017), 303-304 Dp.7. Ayrıca bk. Muhammed Tayyib Kılıç, “Fıkıh Tarihinin İctihat Merkezli Yazılması Problemi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 14/27 (2016), 127-143.

⁵² Osmanlı’nın fıkıh tarihinde durduğu yer hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Recep Cici, “İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış (1299-1500)”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 241-260; Süleyman Kaya, “Fıkıh Tarihi Bağlamında Osmanlı Tecrübesini Doğru Anlamak”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 1-15; Şimşek, “Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer”.

Türklerin Müslüman olması ve Tanzimat-Mecelle gibi hukuki değişimlerin gerçekleşmesinden hareketle birkaç bölüm altında incelenmektedir. Yine son yüzyılda istikrarın siyaseten ve hukuken bozulmasından da hareket ederek yeniden uyanış dönemine dönüldüğü aktarılmaktadır. Netice itibarıyla son dönemde yapılmış olan fıkıh tarihi çalışmalarına bakıldığında kaynaklara dönüş metodunun terk edilerek tekemmül metodunun benimsenmeye başlandığı söylenebilir.⁵³

3. Fıkıh Tarihi Yazımında Farklı Bir Tasavvur: Tekemmül Metodu ve Kâmil Miras

Fıkıh tarihinin bir ilim dalı olarak çıkışından günümüze kadar geçen süre boyunca fıkıh tarihine ilişkin tek bir dönemlendirme tasavvuru ön plana çıkmaktaydı. Değindiği üzere son yıllarda çeşitli saiklerle bu dönemlendirmede sorunların bulunduğu ve fıkıh tarihi anlatımlarında yeni bir dönemlendirme ve üslûbun benimsenmesi gerektiği anlayışı gelişmiştir. Bununla birlikte her ne kadar sonrasında unutulmuş olsa da fıkıh tarihinin ilim haline gelme sürecinde ikinci bir metodun daha uygulandığı söylenebilir. Bu anlamda Kâmil Miras tarafından kaleme alınmış olan *Târîh-i İlm-i Fıkıh* isimli eser kaynaklara dönüş metodunu kullanmayan tekemmül metodu olarak zikredilebilecek metotla yazılmış olan ilk fıkıh tarihi eseridir. Günümüz çalışmalarından bazılarında bu eserin hatalı biçimde Hudarî'den mülhem olduğu zikredilse de⁵⁴ farklı metotla yazıldığını teyit eden çalışmalar göze çarpmaktadır.⁵⁵ Tarafımızca bu farklı metot tekemmül metodu olarak isimlendirilmiştir.

Tekemmül metodunun fıkıh tarihi dönemlerine yönelik kaynaklara dönüş metoduna göre daha objektif bir görüntü barındırdığı söylenebilir. İctihadî açıdan yenilenme amacı gütmeyen bu metoda göre fıkıh ilmi ortaya çıkışından günümüze kadar geçen süreçte kurumsallaşmasını tamamlayarak istikrara kavuşmuştur. Bu istikrar arada siyaseten ve sosyolojik olarak yaşanan iniş ve çıkışlar bulursa da bozulmadan devam edegelmiştir. Her ne kadar yazımına yönelik çıkış noktasını Batı'da oluşan tarihçi hukuk ekolü oluştursa da bu türden yazılan fıkıh tarihi eserlerinde doğrudan tarihçi ekolün fikriyatı benimsenmemiştir. Aksine İslâm toplumunun Batı toplumundan ayrılan yapısı ve Müslümanların uygulayageldikleri hukuk sisteminin kendisine has özelliği ön plandadır. Bunun Batı'daki ekol ile daha çok ilmî disiplin oluşturma amacı yönünden benzeştiği söylenebilir. Bu ekole göre de özelde fıkıh, genelde hukuk tarihinin müstakil bir ilmî disiplin olarak ortaya konulması gerekir. Bu

⁵³ Örnekler için bk. Saffet Köse, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012), 143-172; Abdullah Kahraman, *İslâm Hukukuna Giriş* (İstanbul: Bilay Yayınları, 2019), 61-413.

⁵⁴ Kemal Yıldız vd., "Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmi/İslâm Hukuku Tarihi Çalışmaları", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 129-130.

⁵⁵ Bk. Erdem, "Fıkıh Tarihi", 95; Şimşek, "Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer", 308.

sayede mevcut döneme kadar uygulanmakta olan hukukun ne tür aşamalardan geçtiği öğrenilebilecek ve sonraki dönemlerde uygulama alanı geliştirilebilecektir. Bu metotla yazılan eserlerde İslâm toplumunun hukuk sisteminin düzenli ve sistematik biçimde geliştiği ve arada atlanılması gereken bir dönemin bulunmadığı kabul edilir. Dolayısıyla her geçen dönem fikhin kurumsallaşması açısından bir önceki döneme göre daha kâmil ve sistematik bir haldedir.

Tekemmül metoduna göre de kaynaklara dönüş metodunda olduğu gibi fikhin kurumsallaşmaya başladığı ve zirveye ulaştığı dönem ilk dört nesli kapsayan dönemdir. Asr-ı saadetten başlayarak sahabe, tâbiîn ve son olarak tebe-i tâbiîn dönemine gelinceye kadar usûl açısından fikh kemâle ulaşmayı ve kurumsal hale gelmeyi başarmıştır. Bu metodun farklılaştığı yer buradan sonraki dönemdir. Bu dönemden sonra Müslümanlar arasında yaşanan siyasi ve toplumsal ihtilaflar fikhin kurumsallığının eksilmesine ya da hukuki düzenin kaybolmasına etki etmemiş, hukuk bu kurumsal halini siyasi olaylardan bağımsız şekilde sürdürmeye devam etmiştir. Dolayısıyla bu metodun anlayışına göre fikh tarihi içerisinde unutulmak istenen es geçilmesi gereken bir gerileme dönemi bulunmaz. Fikhin kurumsallık bakımından zirveye ulaştığı tebe-i tâbiîn döneminden itibaren yükselme değil genişleme/yerleşme dönemine girilmiş ve mevcut kurumsal yapı kök salmaya ve sağlamlaşmaya başlamıştır. Bu sebeple 20. yüzyıla gelinceye kadar yerleşmiş olan bu ana yapı içerisine ihtiyaç halinde yeni eklemeler yapılmış ve yapının ana gövdesinde herhangi bir bozulma meydana gelmemiştir.

Değınildiğı üzere eser tekemmül metodu ile yazılmış olan ilk eserdir. İlk olduğu zikredilmekle beraber ardından bu metotla yazılmış çok fazla eserin bulunmadığı cihetle son yıllara gelinceye kadar yayınlanmış tek eser olarak kabul edilmesi de mümkündür. Öte yandan Miras'ın bu eserinin tarihsel karşılaştırma yapıldığında fikh tarihinin ilim olarak ortaya çıkışından sonraki ilk fikh tarihi eseri olduğu söylenebilir. Çünkü günümüze kadar çoğunlukla ilk fikh tarihi eseri kabul edilen Hudarî Bey'in eserinin zikredildiğı şekilde 1920 de basılmıştır. Kâmil Miras ise 1912 yılında kurulan Dârülfünûn'da fikh tarihi dersini vermesi esnasında ders notu olarak bu eseri kaleme almıştır. İkinci cildi Medresetü'l-Mütehassısın'de anlattığı ders notlarından oluşmaktadır. Eserlerin basım tarihleri rûmî takvimde 1329-1331 yılları arasındadır ve milâdî olarak bu yıllar 1913-1915 yılları arasına tekabül etmektedir. Bahsi geçen tarihler karşılaştırıldığında bir ilim olarak kaleme alınan ilk fikh tarihi eserinin *Târîh-i İlm-i Fıkıh* olduğu görülmektedir. Nitekim Kâmil Miras tarafından da daha önce bu alana ilişkin bir eserin kaleme alınmadığı teyit edilmektedir. Öte yandan son dönemde eser hakkında

yapılmış bazı çalışmalarda da bu kanaat açıkça dile getirilmektedir.⁵⁶ Ancak kanaatimizce kaynaklara dönüş anlayışının dönemin fikir adamları tarafından çoğunluklu biçimde benimsenmesi bu eserin ve metodun gölgede kalmasına, Hudaî Bey tarafından işlenen metodun revaç bulmasına sebep olmuştur.

Eserde bu metodun uygulandığını zikretmemizin nedeni kaynaklara dönüş metoduyla yazılan eserlerin aksine daha objektif bir bakış açısıyla fıkıh dönemlerini ele alınmasıdır. Diğer bir neden olarak müellifin dönemin hukukunu ve verilen hükümleri etkileyen bir çehresi bulunmadıkça siyasi olay ve değişimlere çok fazla değinmemesi zikredilebilir. Bu üslûp müstakil bir ilmi tarih anlayışı içermeye daha yakın bir üsluptur. Kâmil Miras da eserini bu üslûba uygun biçimde kaleme almış ve subjektif değerlendirmelerden ziyade tarihsel bir incelemede bulunmuştur. Miras eserinde fıkıh dönemlerini yüzyıl ve nesil olarak ayırmakta ve “karn-ı evvel”, “karn-ı sâni”, “karn-ı sâlis” ve “karn-ı rabî” başlıklarıyla tabakât yazım geleneğine göre dönemlendirmektedir. Bu nesillere geçmeden önce ilk olarak Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde fıkıhın mahiyetini açıklamaktadır. Bu kapsamda incelendiğinde klasik dönemdeki tabakât kitaplarındaki telif tarzına uygun olduğu da belirtilebilir.

Miras eserinde ilk olarak fıkıh tarihinin içeriğine ilişkin bilgi verir. Ona göre fıkıh tarihi İslâm’a ait hükümlerin ne şekilde konulduğunu, yerleştiğini, ne suretle nakledildiğini, hükümlerin hangi metotlarla çıkarıldığını, çeşitli fikhî mezheplerin hangi şartlarda, nasıl ortaya çıktığını ve yayıldığını aktaran bir ilimdir. Bu amaçla öncelikle Hz. Peygamber (s.a.s) devrinde fıkıhın mahiyetini açıklayarak başlar. Dolayısıyla fıkıh tarihinin ilk dönemi Hz. Peygamber’in hayatta olduğu ve vahyin devam ettiği dönemdir. Burada şer’î hükümlerin ne şekilde vazedildiğini anlatarak vahyin mahiyetini ve Kitap ile Sünnet’in vahiy ile olan irtibatını açıklar. Bahsi geçen dönemde hükümlerin iki temel kaynağının oluşum sürecini ve mahiyetini anlatmaktadır. Bu kapsamda şer’î hükümlerin nasıl konulduğu, sahabe tarafından vahyin nasıl korunduğu ve zabt edildiği, haber-i vâhidin delil olması, hadislerden hükmün nasıl çıkarılacağı gibi meseleler ele alınmaktadır. Senet zinciri ve ravi tabakalarından bahsedilerek hadis usulüne, Kur’ân ve Sünnet’in Hz. Peygamber’in vefatından sonraki yazıya geçirilme ve cem edilmesinden bahsedilerek tefsir ve hadis tarihine temas edilmektedir.

Hiz. Peygamber döneminden itibaren fikhî hükümlere kaynaklık eden deliller klasik fıkıh usulü çerçevesinde anlatılarak aslî ve fer’î delillerin neler olduğu açıklanmaktadır. Buna göre Kitap, Sünnet ve icmâ asıl ve müttefekun aleyh kaynakları

⁵⁶ Hüseyin Okur, “Osmanlı Medreselerinde Telif Edilen İlk Türkçe ‘Fıkıh Tarihi’: Kâmil Miras’ın ‘Tarih-i İlmi Fıkıh’ Adlı Eseri ve Sistematiği”, *6th International Istanbul Scientific Research Congress Proceedings Book* (İstanbul: ISCYA Yayınevi, 2021), 144-145; Ali Duman, “Kâmil Miras’ın ‘Târîh-i İlm-i Fıkıh’ Adlı Eseri Üzerine”, *İLSAM Akademi Dergisi* 2/2 (2022), 249.

oluştururken bunlar dışında zikredilen delillerin hüküm çıkarmadan asıl değil yardımcı kaynak olduğu zikredilmektedir. Böylece hükümlere ulaşılırken ilk dönemden itibaren dikkat edilen hususlar ve deliller aktarılmış olmaktadır.

Hz. Peygamber dönemi bu şekilde uzun ve detaylı biçimde aktarıldıktan sonra övülen ilk üç nesil dönemindeki fikhın durumuna geçiş yapılır. Karn-ı evvel adıyla anılan sahabe döneminde fikhın durumu, sahabe arasında hükümler konusundaki yaşanan ihtilafların mahiyeti, sebepleri ve nasıl çözüldüğüne dair tarihsel aktarım yapılmaktadır. Ardından sahabenin fakih ve müctehidlerinin hayatları hakkında bilgi verilmekte, bu isimlerin ictihadları ve fetvalarına dair örnekler aktarılmaktadır. Eserin birinci cildi bu aktarımla sona ermektedir.

Kâmil Miras eserinin ikinci cildine karn-ı sâni olarak tanımladığı tâbiîn ile başlar. Bu dönemi sahabe döneminin sona erdiği h. 100 yılından başlatıp tâbiîn âlimlerinden Halef b. Halife'nin vefat tarihi olan h. 180 yılında sona erdirmektedir. Bu dönemde teşekkül etmeye başlayan Ehl-i Hadis ve Ehl-i Rey ekollerinin temsilcilerinden ve bu ekollerin özelliklerinden bahseder. Bu dönemin önemli özellikleri arasında coğrafyanın genişlemesi ve muamelelerin farklılaşmasından dolayı örfün delil olarak kullanılmaya başlaması olarak saymaktadır. Dolayısıyla bu dönemde Kitap ve Sünnet'te bulunmayan yeni meselelerin örf'e göre çözüldüğünü belirtmektedir. Ardından dönemdeki fukahanın yaşamlarından ve biyografilerinden bahsetmektedir.

Karn-ı Sâlis olarak isimlendirdiği ve h. 230 yılına kadar devam eden tebe-i tâbiîn dönemindeki ulemânın fıkha bakışlarını genel mahiyette özetledikten sonra fıkıh ilminin tedvin edilmeye ve müstakil bir ilim olarak ortaya çıkmaya başladığını aktarır. Fıkha dair kaleme alınan ilk eserler bu dönemde ortaya çıkmıştır. Tedvin ile birlikte artık mezheplerin de oluşmaya başladığı aktaran Miras'ın taklit konusuna bakışında dönemindeki olumsuz algıdan etkilendiğine dair işaretler bulunmaktadır. Bu dönemdeki mukallit sayılan avamın meselelerin delillerini öğrenerek bilinçli hareket ettiğini karn-ı râbi'den sonra bilinçsiz bir taklidin ortaya çıkmaya başladığını belirtir. Ancak ictihad ve taklit konusundaki detaylı görüşlerine dair eserinde herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Genel olarak anlaşıldığı kadarıyla taklit konusunu biri bilinçli diğeri bilinçsiz taklit olmak üzere ikiye ayırdığı, yerilen taklidin bilinçsiz ve körü körüne bağlanma şeklindeki taklit olduğunu kabul ettiği söylenebilir.

Miras bu dönem içerisinde örf ve kazâya dair ayrı bir başlık açarak yeni meselelere dair hükme ulaşmanın usul ve yönteminden bahsetmektedir. Bu kapsamda Hz. Ömer'in Basra kadısı olarak görevlendirdiği Ebû Mûsâ el-Eş'arî'ye yazdığı kazâ usulüne dair mektubu şerh etmektedir. Bu aktarımıyla fikhın genel ilkelerine değindiği söylenebilir. Öte yandan örf ve âdet ile ilgili konuya detaylıca değinerek fikhın tedvin edildiği ve kurumsallaştığı dönemden sonra meselelerin ne şekilde çözüme kavuşturulacağını, örfün yeni meselelerdeki etkisinin ne olacağını açıklamaktadır.

Böylece Miras'a göre sonraki dönemlerde fıkıh yeni meselelere çözüm bulamayan donuk bir vaziyet ifade etmemekte, yeni meselelere belirlenen usul ve örf çerçevesinde çözüm bulunabilen dinamik bir yapı arz etmektedir. Bu dönemde son olarak yine dönemin fukahasına ait biyografileri aktarmaktadır.

Karn-ı râbî olarak isimlendirdiği sonraki neslin bitiş tarihine ilişkin bilgi vermeyen Miras bu dönemde İmam Şâfi ve İmâm Ahmed b. Hanbel'in fıkhıta temâyüz ettiğinden bahsetmektedir. Bu dönemin en önemli özelliği iki ana ekolün dışında İmam Şâfi'nin ve Ahmed b. Hanbel'in yeni ekol oluşturması ve fıkıh usulüne dair ilk metinlerin ortaya çıkmasıdır. Böylelikle fıkıh ilminde kurumsallaşma tamamlanmış ve her müçtehidin usulü kisve-i tâba bürünmüştür. Kanaatimizce Kâmil Miras'ın bu dönemden sonrasını detaylı biçimde işlememesinin sebebi bu kurumsallaşmanın kendi dönemine ve günümüze kadar devam ettiğini öngörmesidir. Dolayısıyla fikhî açıdan dönemlendirmeye sebep olacak çok büyük bir değişiklik olmamış ve belli başlı müçtehidlerin hükümlere ulaşma usulleri İslâm dünyasında yerleşmiştir. Böylelikle fıkıhın dikey biçimde yaşadığı gelişme artık yerini yeni fer'î meselelere bu usuller çerçevesinde çözümler bulunarak yatay bir genişlemeye bırakmıştır. Nitekim Miras'ın karn-ı râbî içerisinde istihsân, maslahat ve istishâb gibi usûl kâidelerini detaylıca anlatarak her bir müçtehidin usuldeki alameti farikasını aktarmasının nedeni de bu olsa gerektir. Böylelikle müçtehidlerin delilleri ve yöntemleri bulunarak sonraki dönemlerde yeni meselelerin hükmüne ulaşılacaktır. Eserinin son kısmında yarım kalmış olmakla birlikte usûl-i fıkıhın tedvin edilmesinden bahsetmesi de kurumsallığın tamamlandığına dair kanaatinin bir başka göstergesi olmaktadır.

Miras'ın fıkıh ilminin teşekkülünden sonra yatay bir seyirde genişlediği kanaatinde olduğunu gösteren bir başka gösterge ilk cildin sonunda bulunan ifâde-i mahsûsadaki ifadelerinden de teyit edilmektedir. Miras fıkıh tarihinin konusu ile ilgili biri genel/mücmel diğeri özel/mufassal iki çerçeve tasavvur ettiğini aktarır. Mücmel olan fıkıh ilminin teşekkülü diğere nazaran çok daha önemli ve önceliklidir. Bu sebeple ilk olarak bu kısmı ele aldığını zikreder. Fıkıhın alt dalları sayılabilecek İslâm ahkâmının ana konularının ne şekilde geliştiğini içerecek mufassal kısmını eserin bir ders notu olmasından hareketle yetiştirememiş ve öğrencilere kendilerinin bu konuda çalışmalarını öğütlemiştir. Buradan hareketle fıkıh ilminin ilk dört asırda kurumsallaşmasından sonra yatay olarak genişleyerek özel konularda gelişmeler gösterdiğini vurgulamakta dördüncü asırdan sonrası için bir tasavvurda bulunmaktadır. Dolayısıyla bu cümlelerden hareketle Kâmil Miras'ın fıkıhın bir gerileme ya da duraklama dönemi yaşadığını düşünmediği ve genişleyerek güncel sistematikliğini korumaya devam ettiğini kabul ettiği söylenebilecektir.

Sonuç

Fıkıh tarihi modern dönemde müstakil hale gelmiş bir ilim olarak kabul edilir. Tarihî süreç içerisinde İslâm tarihi özelinde birçok eser yazılmış olsa da isim olarak fıkıh tarihine has bir literatür bulunmamaktadır. Ancak fıkıh tarihinin konusu kapsamına giren olay ve konuların tamamen es geçildiğini söylemek mümkün değildir. Klasik dönemde birçok kaynakta fıkıh tarihi konularının dağınık halde bulunduğu ya da farklı amaçla yazılmış müstakil eserlerde bulunduğu görülmektedir. Bu anlamda fıkıh tarihi ile doğrudan ilişkilendirilebilecek eserler arasında tabakât ve terâcim türünde yazılmış kitaplar ön plana çıkmaktadır. Genellikle farklı dönemlerde yaşamış fukahanın biyografilerini içeren bu tür eserler klasik dönemde fıkıh tarihi yazımına ilişkin anlayışı göstermesi bakımından dikkate şayandır.

Modern anlamda fıkıh tarihi yazımı 19. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Fıkıh tarihinin bir ilim dalı olarak bu yüzyılda ortaya çıkmasıyla ilgili sebepler arasında batıda ortaya çıkan hukuk tarihi ekolünün etkisinin olduğu ifade edilebilir. Batıda ortaya çıkan modern ilmî disiplinler ve kurumlar İslâm dünyasına batılılaşma etkisi ile sirayet etmiş ve bu kapsamda batı benzeri ancak kendisine özgü yeni ilmî disiplinler oluşmuştur. Fıkıh tarihi de bu disiplinlerden biri olarak bu dönemde ortaya çıkmıştır.

Yeni bir ilim dalı olarak ortaya çıkan fıkıh tarihinin içeriğinin belirlenmesi aşamasında farklı saikler ön plana çıkmıştır. Bu anlamda ictihad-taklit anlayışı çerçevesinde fıkıh tarihini insan ömrüne benzeten doğuş-kuruluş-gelişim-duraklama-gerileme gibi dönemler üzerinden okuyan anlayış ile fikhin kurumsallaşma ve sistematikleşme sürecini işleyerek klasik tabakât anlayışından neşet eden anlayış çerçevesinde iki farklı fıkıh tarihi yazım metodu ortaya çıkmıştır. Bu metotlardan ilki fikhin gerileme sürecinden kurtulması ve yeniden yükselmesi amacına matuf biçimde zirvede olduğu dönemlere geri dönmeyi savunmasından dolayı kaynaklara dönüş metodu olarak isimlendirilmiştir. İkinci metot ise daha objektif bir tarih okuması içerisinde olması ve fikhin ilk günden bu yana zamanla sistematik hale gelerek kurumsallaşmasını öne çıkarmasından dolayı tekemmül metodu olarak zikredilmiştir.

Kaynaklara dönüş metodu fıkıh tarihinin ortaya çıktığı dönem ve bu dönemdeki fikrî tezahürün İslâm dünyasının geri kalmasına yönelik çare arayışında bulunması sebebiyle günümüze kadar daha etkin ve fıkıh tarihi çalışmalarında daha etkili bir rol oynamıştır. Aynı tarihlerde ortaya çıkmasına karşın tekemmül metodu, geri kalmanın sebebi olarak kabul gören bir anlayış olması hasebiyle geri planda kalmış ve ilmî çevrelerde fazla revaç bulamamıştır.

Kaynaklara dönüş metodu ile ilk defa Hudarî Bey tarafından kaleme alınan fıkıh tarihi eserinin yapısında Şevkânî'nin düşüncelerinin etkisi yadsınamaz. Dolayısıyla bu metodun fikrî altyapısının Şevkânî tarafından çizildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Hudarî Bey'in eserdeki üslûp ve dönemlendirmesi İslâm dünyasında oldukça etkili

olmuş ve bu tarihten sonra yazılan fıkıh tarihi eserlerin çoğunluğunda bir çerçeve olarak kullanılmıştır. Bu kapsamda Osmanlı'dan günümüze yazılan eserlerde Hudaî Bey'in izlerini bir şekilde görmek mümkündür.

Tekemmül metodu ile ilk fıkıh tarihi eseri Kâmil Miras tarafından kaleme alınmıştır. Miras'ın eseri incelendiğinde onun sadece tekemmül metodunun değil İslâm dünyasında fıkıh tarihinin ilim olarak ortaya çıkışından sonra yazılmış ilk fıkıh tarihi eseri olduğu anlaşılmaktadır. Miras'ın ve tekemmül anlayışının temelinde ictihadın ve dolayısıyla fıkıhın ilerleyen ve gerileyen bir yapısının bulunmadığı görülebilir. Fıkıh asr-ı saadetten bu yana her dönemde ihtiyaç duyulan meselelerin çözümüne katkı sağlayan bir kurum olmuştur. Çözüme nasıl ulaşılabileceğine ilişkin teorik ilke ve usûller Hz. Peygamber'in övgüyle söz ettiği İslâm'ın ilk üç asrında yerleşmiş ve kurumsal bir yapı kazanmıştır. Bu asırlardan sonraki dönemlerdeki meseleler, kurumsallaşan bu usûlî yapı sayesinde çözüme kavuşturularak hükme ulaşılmıştır. Bu anlamda bakıldığında delillerin kullanılması konusunda mezhepler ile modern dönemde yeni ictihad arayışları içerisinde bulunanlar arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır. Hatta mezhepler hükme ulaşma aşamasında delillerin ne şekilde kullanılabileceğini açıklaması yönüyle modern ictihad anlayışından daha önde olduğu söylenebilir. Örneğin modern ictihad anlayışında delillerin tearuz etmesi durumunda ne şekilde hareket edileceği konusu net değilken, mezhep usûllerinde bu kavram oldukça detaylı biçimde anlatılmış ve benimsenen yöntemler zikredilmiştir.

Günümüzde fıkıh tarihi konusundaki çalışmalara bakıldığında özellikle 2000'li yıllara kadar kaynaklara dönüş metodu yegâne metot olarak kabul edilmiş tekemmül metoduna ilişkin hiçbir tasavvur geliştirilmemiştir. Ancak son dönemlerde fıkıh tarihi ile ilgili yapılan çalışmalar her ne kadar daha çok fıkıh giriş mahiyetinde yazılmış eserler olsa da içeriğinde bulundukları fıkıh tarihine dair bölümlenmelerde yeni bir üslûbun ortaya konulmaya çalışıldığı görülebilir. Bu anlamda son dönem eserlerinde tekemmül metodunu ihsas ettirecek türde dönemlendirmenin yapıldığına şahit olunmaktadır. Öte yandan konuya ilişkin değerlendirmeler içeren akademik çalışmalarda da kaynaklara dönüş anlayışından vazgeçilerek yeni bir üslûbun belirlenmesi gerektiği fikri ön plana çıkmaktadır. Çünkü bahsi geçen metotta yaklaşık bin yıllık bir süreç taklit adıyla tamamen reddedilmekte ve bu süreç içerisindeki hukuksal tecrübe Batı'dakine benzer biçimde ihmal edilmektedir. Bu sebeple son dönemdeki çalışmalar kaynaklara dönüş metodundan farklı olarak görmezden gelinen bu dönemi istikrar dönemi şeklinde nitelenebilir. Kanaatimizce bu durum objektif bir disiplin olan tarih ilminin yapısına daha uygun hale gelmektedir.

Sonuç olarak son dönemde yapılan çalışmalarda fark edildiği üzere fıkıh tarihi yazımında bir kurumsallaşma anlayışının benimsenmesi kanaatimizce daha uygun olacaktır. Bu tür bir anlayışın ilk Kâmil Miras ile kisve-i tâba bürünen tekemmül

metodunda bulunduğu anlaşılmaktadır. Miras'ın da değindiği üzere eksikleri bulunabilirse de tekemmül metodu ile fıkıh tarihi yazımı geliştirilerek bu eksikler rahatlıkla giderilebileceği kanaatine ulaşılmıştır. Öte yandan tekemmül metodunun ilmî disiplin olarak tarih yazımı için daha objektif ve hakkaniyetli bir metot olacağı söylenebilir.

Kaynakça

- Akbaş, Kasım. "Friedrich Carl Von Savigny: Tarihsel Hukuk Okulu Geleneği". *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 74/1 (2016), 53-72.
- Ateş, Mustafa. "Taklid-İctihad Kavramları Bağlamında İbn Âbidîn'in Tabakâtü'l-Fukahâ'ya Dair Özgün Yaklaşımı". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 547-570.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'u's-şâhih*. nşr. Muhammed Zühayr b. Nasr. 8 Cilt. İstanbul: y.y., 1422/2001.
- Cici, Recep. "İslâm Hukuk Tarihi Açısından İlk Dönem Osmanlı Hukuk Çalışmalarına Bir Bakış (1299-1500)". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/6 (1994), 241-260.
- Çeker, Huzeyfe. *Hanefî Mezhebinde Biyografi Geleneği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Kültür Yayınları, 2018.
- Duman, Ali. "Kâmil Miras'ın 'Târîh-i İlm-i Fıkıh' Adlı Eseri Üzerine". *İLSAM Akademi Dergisi* 2/2 (2022), 243-257.
- Düzdağ, M. Ertuğrul (ed.). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Yakın Tarihimiz Belgeseli 1908-1925: Sıratı müstakim Mecmuası*. İstanbul: Bağcılar Belediyesi, 2014.
- Ekinci, Ekrem Buğra. *İslâm Hukuku Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2006.
- Erdem, Sami. "Fıkıh Tarihi: Osmanlı Hukuk Düşüncesinde Modern Yorumlar İçin Yeni Bir Referans Çerçevesi". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 3/5 (2005), 85-105.
- Erdem, Sami. "Seyyid Bey". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/54-56. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Erdem, Sami. *Seyyid Bey'in İslâm Hukuku Sahasındaki Çalışmalarının Değeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1993.
- Hudârî, Muhammed. *Târîhu't-teşrî'l-İslâmî*. Mısır: el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ, 1960.
- İzmirli, İsmail Hakkı. *Müslüman Türk Hukuku ve Dini*. İstanbul: Akşam Matbaası, 1936.
- Kahraman, Abdullah. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Bilay Yayınları, 2019.
- Kara, İsmail. "Seyyid Bey (Çelebizâde Mehmed)". *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*. 2/529-530. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.
- Kara, İsmail. "Tarih ve Hurafe: Çağdaş Türk Düşüncesinde Tarih Telâkkisi". *Türklük Araştırmaları Dergisi* 11 (2002), 31-70.
- Karadeniz, Osman (ed.). *Türk Hukuk ve Siyaset Adamı Seyyit Bey Sempozyumu (16 Mayıs 1997)*. İzmir: İzmir İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 1997.
- Karaman, Hayreddin. *Başlangıçtan Zamanımıza Kadar İslâm Hukuk Tarihi*. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1975.
- Kaya, Süleyman. "Fıkıh Tarihi Bağlamında Osmanlı Tecrübesini Doğru Anlamak". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/33 (2016), 1-15.

- Kılıç, Muhammed Tayyib. "Fıkıh Tarihinin İctihat Merkezli Yazılması Problemi". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)* 14/27 (2016), 127-143.
- Koca, Ferhat. "Hudari". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/283-284. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Koca, Ferhat. "Mısırlı İslâm Tarihçisi ve Hukukçusu Muhammed Hudari Bek (1837-1927): Hayatı, Eserleri ve Fikhî Görüşleri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 6 (2005), 167-178.
- Köse, Saffet. *İslâm Hukukuna Giriş*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2012.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sahîh-i Müslim*. 2 Cilt. Riyad: Dâru't-Tayyibe, 2006.
- Okur, Hüseyin. "Osmanlı Medreselerinde Telif Edilen İlk Türkçe 'Fıkıh Tarihi': Kamil Miras'ın 'Tarih-i İlmi Fıkıh' Adlı Eseri ve Sistematiği". *6th International Istanbul Scientific Research Congress Proceedings Book*. 140-149. İstanbul: ISCYA Yayınevi, 2021.
- Okur, Hüseyin. "Şeyhülislâm İbn Kemâl'in Fukaha Tabakâtı Tasnifine Yöneltilen Eleştiriler ile Bu Tasnifin Düzenlenmesine İlişkin Bir Etüt". *4. Uluslararası Bilimsel Çalışmalar Kongresi*. Ed. Seraceddin Levent Zorluoğlu – Parisa Göker. 82-89. Elazığ: Asos Yayınevi, 2020.
- Okuyucu, Nail. *Şevkânî'nin Fıkıh Tarihi Anlayışı ve Mezheblere Bakışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Okuyucu, Nail. "Mezhebe Karşı İctihad: Şevkânî'nin İctihad Düşüncesi ve Mezhep Eleştirisi". *Divan: Disiplinler Arası Çalışmalar Dergisi* 15/28 (2010), 177-211.
- Oruç, Faruk Emrah. *19. Yüzyılda Fikhî Mezheplere Bakış: Şevkânî ve Neylü'l-evtâr Özelinde*. Ankara: Son Çağ Yayınları, 2021.
- Özer, Hasan. "İbn-i Kemâl ve Tabakâtü'l-Fukahâ Adlı Eseri". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 353-374.
- Sabit, Halim. "İctihada Dair". *Sırat-ı Müstakîm* 3/78 (1325), 413-414.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî. *es-Seylü'l-cerrâru'l-mütedeffik alâ hadâiki'l-Ezhâr*. thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk. 3 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2012.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî. *İrşâdü'l-fuhûl ilâ tahkiki'l-hak min ilmi'l-usûl*. thk. Ebû Hafs Sâmi el-Arabî. 2 Cilt. Riyad: Dâru'l-Fazîle, 2000.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî. *Neylü'l-evtâr min esrâri Münteka'l-ahbâr*. thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk. Demmâm: Dâru İbnu'l-Cevzî, 2006.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed es-San'ânî. *el-Bedrü't-tâli' bi-mehâsini men ba'de'l-karni's-sâbi'*. thk. Muhammed Subhi b. Hasan Hallâk. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- Şimşek, Murat. "Fıkıh Tarihinde Osmanlı Nereye Düşer? Retorik ile Gerçeklik Arasında Modern/Çağdaş İslâm Hukuk Tarihi". *Osmanlı'da İlmî Fıkıh: Âlimler, Eserler, Medreseler*. 301-341. İstanbul: İSAR Yayınları, 2017.
- Yıldız, Kemal vd. "Türkçe Telif Edilen Fıkıh İlmî/İslâm Hukuku Tarihi Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 12/24 (2014), 127-145.